

55286
ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO PHILOSOPHICA
1977

FILOZÓFIA

ФИЛОСОФИЯ

PHILOSOPHY

XVIII.

SZEGED
1977

**ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO PHILOSOPHICA**

1977

FILOZÓFIA

ФИЛОСОФИЯ

PHILOSOPHY

XVIII.

SZEGED

1977

Főszerkesztő:
DR. HORUCZI LÁSZLÓ
tanszékvezető docens,
a filozófiai tudományok kandidátusa

Szerkesztő Bizottság:
DR. HORUCZI LÁSZLÓ, DR. KAPOSI MÁRTON,
DR. KOCSONDI ANDRÁS

E kötet szerzői:
DR. KAPOSI MÁRTON
adjunktus,
DR. KATONA PÉTER
docens, a filozófiai tudományok kandidátusa,
KISSNÉ DR. NOVÁK ÉVA
adjunktus,
DR. KOCSONDI ANDRÁS
docens, a filozófiai tudományok kandidátusa,
DR. SZABÓ TIBOR
adjunktus

A kiadvány rövidítése:
Acta Philosophica XVIII., Szeged, 1977.

О КОНСТИТУИРУЮЩИХ ПРИНЦИПАХ ФИЛОСОФИИ

Общеизвестно, что понятие философии и ее предмет изучения в ходе истории постоянно изменялись, философские системы и в настоящее время отличаются друг от друга. Существенные различия имеют место между направлениями «философии жизни» и «философии наук»; философия, сводящаяся к логическому анализу языка существенно отличается от философии, которая занимается проблемами онтологии и рядом других проблем, и т. д. Есть ли общее в различных системах философии и, если да, — в чем оно состоит?

В пестрой сети философий можно проследить и общие нити. Этих можно назвать *конституирующими принципами философии*, соответственно которым — стихийно или сознательно — конституируются философские знания.

В формировании проблем философии, ее изменениях и указанных отклонениях господствует *четыре* основных принципа: 1. предметно-содержательный принцип, 2. систематизирующий принцип, 3. идеологически-мировоззренческий принцип и 4. принцип историчности. Наряду с этими принципами, в формировании мира философского мышления существенную роль играют индивидуальные наклонности или стремления философа.

1. *Предметно-содержательный принцип.* Наши знания являются не только результатами, но — за небольшим исключением — и условиями, средствами познания и изменения мира. (Говоря о знании, мы подчеркиваем сторону *содержания* мышления.) Такие понятия, как *масса*, *ускорение*, *химический элемент*, *орган чувства*, *социальная революция* или *причинность* возникли как результаты познания. В то же время мы используем существующие уже знания в своей повседневной деятельности. Исследуя закономерности физического движения, мы используем, например, понятия *масса*, *ускорение*, в других случаях — понятия *химический элемент* или *социальная революция*.

Среди знаний, используемых в процессе познания или практически-материальной деятельности (с точки зрения рассматриваемой нами проблемы) следует выделить те, которые всегда принимают или могут принимать участие в процессе познания любой вещи (явления) или ее изменения, независимо от конкретных особенностей данной вещи (явления). Таковы, например, наши знания относительно причинности.

Понятие *причинности* или *причинной зависимости* является довольно старым и его происхождение имеет своим истоком практическую деятельность. Появление этого понятия было необходимым, ведь люди везде и повсюду наблюдали, что каждая вещь, каждое явление вызывается другой вещью, другим явлением. Вызывание желаемых событий или, наоборот, предотвращение их требовало обобщения *знаний* о конкретных случаях рассматриваемой связи в *понятии* причинности, которое существует затем наряду со знаниями о конк-

ретных причинных зависимостях и побуждает людей к установлению новых конкретных причинных зависимостей в дальнейших исследованиях. Эти последние (как и другие знания) затем и сами могут оказать влияние на *понятие* причинности, которое постоянно изменяется, с точки зрения тенденции, постоянно обогащается.

Наши знания относительно понятия причинности и причинноследственной связи в обязательном порядке следует применять в различных исследованиях, независимо от того, в какой области они ведутся. «Почему это так?» «Какова причина этого?» — постановка этих вопросов означает, что еще до получения конкретных знаний, до установления конкретной причинной зависимости мы начинаем применять понятие причинности.

Подобным образом можно проанализировать и ту роль, которую играют наши знания относительно *взаимосвязи вещи и мысли* в процессе познания.

Иначе ведут себя другие знания. Такие понятия, как *социальная революция* или *химический элемент*, наши технические или биологические знания не принимают участия в процессе познания или изменения *любой* вещи (явления).

Можно сказать, что в соответствии с предметно-содержательным принципом философии *философскими являются те знания, которые всегда принимают или могут принимать участие в теоретической и практической деятельности людей, т. е. в познании или изменении той или иной вещи, независимо от того, с какими формами движения она связана, независимо от конкретных особенностей данной вещи.* Философские знания в таком смысле, имеют три основных источника: а) общие объективные связи и взаимозависимости, проявляющиеся в различных областях окружающей нас действительности; б) общественно-исторический процесс познания, науки, как специфические образования исторически обусловленной общественной практики, и в) познавательная способность субъекта, происходящие в его сознании процессы.

Предметно-содержательный принцип следует считать основным конституирующим принципом философии.

2. *Систематизирующий принцип.* Этот принцип находит свое отражение в основном подходе или *основной концепции* отдельных направлений или систем философии. *Последовательные* формы этого подхода, этой концепции дают — употребляя традиционные термины — или материалистическое и одновременно диалектическое, или идеалистическое и одновременно антидиалектическое представление о мире. Не считаем необходимым при этом подробное доказательство того, что *материалистический и диалектический* подход — неразрывно связанные стороны *последовательной* основной концепции философии, равно как взаимосвязанными являются и *идеалистический и антидиалектический* подход. (Антидиалектический материализм не может быть последовательным, как и диалектический идеализм.)

При таком понимании основных концепций последовательных философских систем мы должны исходить в первую очередь из того, что связь между человеком и действительностью *теоретически* представляется в основном двояким образом: мир, действительность, к которым принадлежит человек, изменяется по своим «собственным» законам, и эта действительность определяет в конечном итоге человека и его деятельность; второе основное представление является обратным изложенному.

Такому пониманию систематизирующего принципа философии можно противопоставить *исторические факты переплетения* материалистического и антидиалектического, или идеалистического и диалектического подходов. Однако,

эти факты а) являются фактами *исторически обусловленной непоследовательности* философской мысли и б) ничего не меняют в отношении тезиса: оценка философских проблем — открыто или скрыто — происходит на основе систематизирующего принципа и именно *этот принцип следует считать мерой последовательности в философии*.

Нетрудно заметить, что принцип 2. находится в непосредственной связи с данной Энгельсом формулировкой основного вопроса философии («что первично: дух или природа?»), вернее: с ответом на этот вопрос.

В соответствии с принципами 1. и 2. философия как наука не нагромождение случайно связанных знаний, а единое целое органически связанных между собой специфических знаний.

3. *Идеологически-мировоззренческий принцип* представляет идейное отражение интересов различных групп людей, — в классовом обществе — в первую очередь общественных классов, и как таковой оказывает влияние на философию, на философов: помогает в выборе и осуществлении соответствующего систематизирующего принципа, селекционирует философские знания, способствует решению некоторых проблем философии или побуждает к их замалчиванию, способствует объективности философа или затрудняет ее и т. д. До тех пор, пока существуют антагонистические общественные классы, этот принцип особенно дает себя знать.

4. *Принцип историчности* исходит из развития философии как одной из форм общественного сознания, определенного общественным бытием. Это развитие осуществляется при конкретных общественно-исторических условиях и во взаимодействии с другими формами общественного сознания. Из многочисленных аспектов проблематики развития философской мысли для нас сейчас особенно важными являются следующие: а) Закон единства непрерывности и прерывности проявляется и в развитии философии, поскольку «новые» философии, наряду с их «современностью» и тесной связью между собой, в то же время связаны и со «старыми» философиями: являются их продолжением и одновременно отрывом, отходом от них. Что касается этого, важно отметить то, что связи со «старыми» философиями существенно влияют на сферу проблем той или иной системы философии, на отношение традиционных и новых тем, а также и на анализ философских проблем. б) Комплекс конституирующих принципов философских знаний сложился исторически, перечисленные четыре принципа в ходе истории проявлялись в различном соотношении и степени. Не прибегая к более подробному анализу, считаем нужным в связи с этим обратить внимание на следующие моменты: Исследуя формирование и развитие европейской философии можно наблюдать, что зарождение философии характеризовалось слиянием, смешением общих знаний (по 1. принципу) с общими, специфическими знаниями. Зародившаяся при этом наука не была, собственно говоря, философией в современном смысле слова (если вообще можно говорить о философии, взятой в современном смысле слова); это была такая «древняя наука», возникшая как результат потребности века, которая наряду с общими (философскими) знаниями по принципу 1. включала в себя и особые, специфические знания (математические, физические и т. д.). Философия, понимаемая в современном смысле слова, складывалась постепенно. В соответствии с накоплением знаний относительно отдельных областей действительности из этой древней науки формировались так называемые специальные науки (математика, физика, химия и др.), и в то же время все более отчетливо выделялась сфера предмета философии. (Это развитие и сейчас еще не завершилось. Достаточно упомя-

нуть вопрос о том, куда следует отнести логику, социологию или этику.) В силу недостатка знаний о действительности, в более старых философиях господствовал «спекулятивный» метод: недостаток знаний философы пытались пополнить за счет собственных представлений, идей. Далее: Изменение и развитие философии происходило в условиях социально-исторических изменений и антагонистических классовых противоречий, когда общественные потребности в различные исторические периоды направляли внимание философов на различные сферы: *реальную или вымышленную, научную или религиозную, природу или общество*. Возникающие же в таких условиях темы сохранились и в дальнейшем — в соответствии с предыдущим пунктом «а)» — как философские. И т. д., и т. д. Вообще: В этом смысле *в основе как истории философии, так и современной философии лежит историчность конституирующих принципов философии*.

Перечисленные выше принципы философских знаний не произвольны, а исходят из *объективных* условий. Принцип 1. — из объективной необходимости теоретической и практической деятельности, принцип 2. — из теоретически возможных объяснений основной связи человека и действительности (о чем говорилось выше), принцип 3. — из различия интересов различных групп людей или общественных классов, а принцип 4. — из объективных закономерностей, проявляющихся в развитии идей. Взаимосвязь этих принципов также не произвольна, лучшим свидетельством их совместного проявления (в различных соотношениях) является «коллектив» философий: каким бы принципом мы не пренебрегли, мы тем самым исключаем из «коллектива» философий ту или иную систему мысли, которая может быть названа или называется философией.

Во взаимодействии четырех принципов определяющими являются принцип 1. и принцип 2., *они определяют особенности, специфику философских знаний* и они же обеспечивают сравнительное *постоянство основного состава философских знаний*. Именно благодаря этим принципам становится понятным и то явление, что — хотя представители различных направлений философии расходятся во взглядах относительно понятия ее предмета и круга ее проблем, — они тем не менее не могут обойти стороной основные проблемы философии и их объяснение, толкование. В то же время совместное проявление четырех конституирующих принципов философии объясняет и *подвижность границ философии*, которая проявляется в том, что любая проблема может стать философской, если она каким-либо образом затрагивает комплекс четырех принципов. (Подвижность границ философии подобна подвижности границ политики: любая общественная проблема может принять политический характер, как только она каким-либо образом начинает затрагивать власть.)

Подчеркивая совместное проявление четырех принципов и определяющую роль принципов 1. и 2., следует принимать во внимание и то, что в каждой философии или в том или ином разделе философии наряду с совместным проявлением четырех принципов обычно один или несколько из них могут выдвигаться, вернее, неизбежно выдвигается на первый план: например, в экзистенциализме — 3. и 2., в концепциях детерминизма — 1. и 2., в идеологических теориях — 3., в концепциях по истории философии — 4., 3. и 2., и т. д.

Считаю, что приведенная выше схема подхода может служить объяснением многочисленных проблем, связанных с предметом и сущностью философии и формами ее изменения, тех проблем которые являются спорными и в наши дни. Сюда относятся, например, следующие:

а) *Необходимость философии*. Необходимость философии вытекает не из

абстрактной необходимости «желания философствовать», не потому, что нужно дать ответ на основной вопрос философии (этот ответ не обосновывает философию, а предполагает ее), не потому, что возникла та или иная проблема, решить которую можно только «философски» (это тоже предполагает наличие философии), но она вытекает *в первую очередь из предметно-содержательного принципа*: Наши знания — не только результаты, но и условия, средства познания, и в этом смысле особенно велика роль тех знаний, которые всегда принимают или могут принять участие в нашей теоретической или практической деятельности, в познании или изменении той или иной вещи, независимо от того, с какими формами движения связана эта вещь, независимо от ее конкретных особенностей. Именно такие знания являются философскими знаниями, анализ этих знаний и их источников *на необходимом уровне обобщения* не может быть задачей ни одной так называемой специальной науки.

б) *Наблюдаемое и в наше время переплетение (смешение) философских и нефилософских знаний.* Наша философия не только потому должна заниматься изучением, например, человека или технической революции нашего века, что, например, и экзистенциализм тоже занимается человеком, и не только в силу того, что это важные проблемы, но, главным образом потому, что эти проблемы очень близко затрагивают комплекс конституирующих принципов философии. Между тем, исходя только из предметно-содержательного принципа эти проблемы вообще не могут считаться философскими; их анализ можно производить и на уровне так называемых специальных наук. (Естественно, что результаты этих исследований точно также могут представлять предмет философского обобщения, как результаты других специальных наук.)

в) *Один из главных источников доводов против философии.* Одним из главных источников доводов против философии может быть пренебрежение комплексом четырех принципов и его историчности. А именно: Вследствие неопределенности философской проблематики, неполноты знаний, господства «спекулятивного» метода философских исследований стал привычен такой подход, в силу которого объяснение явлений, не поддающихся исследованию с точки зрения специальной науки (в действительности: еще не изученные или слабо изученные) возможно только на основе некоторых особых принципов и соображений, и это является задачей философии, вернее, философов. Факт, что в таких случаях философы иногда давали гениальные объяснения. Однако в результате дальнейшего развития наук, наряду с истинным авторитетом философии, все более явно проявлялся и ее ложный авторитет, и все усиливался протест против философии: «нет необходимости в философии, стоящей рядом с наукой или над ней», «философия стала ненужной, лишней». Далее. Как об этом уже говорилось, в изменение и развитии философии важную роль играл и играет принцип 3. Но, искаженное понимание соотношения объективности и партийности навязывало мысль о том, что философия идеологического характера не может считаться наукой, так как в силу своей партийности отличается от тех наук, которые в равной степени могут служить противостоящим группам людей, т. е. противостоящим общественным классам. Иными словами: на первый план выдвинулась мысль противопоставления философии и других наук. «Какая необходимость в том, чтобы, наряду с наукой, существовала философия, философские объяснения?» Таким образом, доводы против философии исходили из действительной истории философии и из того, что оставляли вне внимания комплекс конституирующих принципов философии и его историчность.

г) *Основная структура марксистской философии.* Общеизвестно то опре-

деление, по которому предметом марксистской философии являются наиболее общие законы действительности (природы, общества и познания) и то, что философские знания являются знаниями высшей степени обобщения. Я лично также придерживаюсь этой точки зрения. Вместе с тем следует обратить внимание и на некоторые трудности в связи с этим определением. За исключением дисциплины, называемой диалектикой, другие дисциплины марксистской философии только с трудом или вообще не подходят под это определение, так как предмет их изучения составляют отнюдь не наиболее общие законы действительности. Закон восхождения от абстрактного к конкретному (как «объективный» «гносеологический» закон и ему подобные) является законом лишь в сфере познания, а закон определяющей роли базиса общества (отраженный в историческом материализме и ему подобные) проявляется только в обществе; эти законы — в своей объективной сущности — не действуют в двух других сферах или областях действительности. Очевидно, что *теория познания* (как учение об общих законах и формах познания) или *исторический материализм* (как наука об общих законах общества) *включают знания, стоящие на более низкой степени обобщения по сравнению со знаниями, входящими в науку диалектику*; иначе говоря, с точки зрения степени обобщения знаний *теория познания или исторический материализм так относится к науке диалектики как особое к общему*. Возникает вопрос: Как эти дисциплины могут стоять рядом в марксистской философии? Какова объективная основа их взаимосвязи как отдельных частей? (Как известно, в связи с этими вопросами в марксистской философской литературе велись и ведутся серьезные споры. Достаточно упомянуть дискуссии относительно взаимоотношения диалектики и теории познания, а также о месте исторического материализма.) Считаю, что, опираясь на комплекс конституирующих принципов философии, можно дать сравнительно более достоверный ответ и на эти вопросы. А именно: Относительно связи между диалектикой (как наукой) и теорией познания: Проявляющиеся в диалектическом материализме единство диалектики и теория познания обусловлено в конечном итоге тем, что (по предметно-содержательному принципу) они включают такие знания, которые всегда принимают или могут принять участие в нашей теоретической или практической деятельности, в познании или изменении той или иной вещи, независимо от того, с какими формами движения она связана, независимо от конкретных особенностей данной вещи. (Во взаимодействии четырех принципов определяющими являются принципы 1. и 2. В дискуссиях относительно взаимоотношения диалектики и теории познания принцип 2. играет малую роль!) Относительно места исторического материализма (в отмеченных дискуссиях вопрос стоял так: является ли исторический материализм частью марксистской философии?): Исходя только из предметно-содержательного принципа, исторический материализм не является частью марксистской философии, так как включает в себя такие знания, которые... и т. д. Принимая же во внимание весь комплекс конституирующих принципов философии и его историчность, следует сказать, что мы рассуждали бы слишком «не исторично», если бы в настоящее время ограничивали бы философию (вернее, в данном случае марксистскую философию) сферой знаний только на основе предметно-содержательного принципа. Поэтому следует отдать предпочтение тем взглядам, в соответствии с которыми *исторический материализм является частью марксистской философии*. Подобно этому и положение с другими так называемыми философскими дисциплинами, которые по принципу 1. не относятся к философии. (Речь идет о психологии, формальной логике, этике, эстетике и

социологии. Судя по философской литературе, философы-марксисты признают, что психология является самостоятельной наукой, относительно формальной логики мнения расходятся. Что же касается этики, эстетики и социологии, подавляющее большинство наших философов не хочет и слушать о нефилософском, т. е. специальном характере этих дисциплин. Факт, что в настоящее время они действительно развиваются «внутри» философии.) Однако надо заметить, что в будущей философии все больше выдвигаются на первый план знания, систематизированные по принципу 1. и 2.

д) *Будущее философии.* Соответственно сказанному, о будущем философии мы можем утверждать следующие:

— В комплексе четырех принципов все больше выдвигается на первый план предметно-содержательный принцип. Философию заполняют такие — систематизированные по 2. принципу — знания, которые всегда участвуют или могут участвовать в познании или преобразовании какой-нибудь вещи, независимо от того, что та вещь с какой формой движения связана, независимо от конкретных особенностей данной вещи.

— Общественный прогресс и уничтожение общественного антагонизма влияние 3. принципа видоизменяет таким образом, что этот принцип становится выражением общечеловеческих интересов. Параллельно уничтожением антагонистических классов исчезнет и идеологический характер философии и сама идеология как идейное выражение классовых интересов.

— Философия «расправится» со своим прошлым по отношению содержания и метода: философские знания (знания по 1. принципу) будут развиваться путем научного анализа результатов других наук и истории познания. Формальная логика, социология, эстетика и этика *отделятся от философии*. В следствие своеобразия тем и методов исследований эти науки ничем не будут отличаться от других частных, специальных наук.

— Вместо «общности» философии вступит *единая философия*, которая будет материалистической и диалектической. Эта своеобразная наука — в случае ее использования — будет служить методом (взятым в наиболее общем смысле) познания и преобразования действительности.

Разумеется, сказанное относительно конституирующих принципов философии не исключает нужности специальных исследований, связанных с проблемами предмета, сущности и форм изменения философии.

ON THE CONSTITUENT PRINCIPLES OF PHILOSOPHY

Four basic principles have dominated change and development of philosophical problematics: 1. the principle of contents; 2. the principle of systematization; 3. the principle of ideology; 4. the principle of historical aspect.

According to the principle of contents, knowledge is philosophical which has a role or can have a role in our theoretical or practical activity, or in the knowing or changing of something, independent of the concrete features of the given thing. (Such a kind of knowledge is our learning on causality.)

The principle of systematization occurs in the basic aspect or fundamental idea of a philosophical trend or system. This concept is realized in the materialistic or idealistic or antidialectic interpretation of the world.

The principle of ideology a theoretical appearance of social classes and has its effect on philosophies and philosophers accordingly.

The principle of historical aspect says that new philosophies are the interruption as well as the continuation of old ones. In this relation we emphasize only that the connections with old philosophies have significantly influenced philosophical systems, their themes and the philosophical investigations.

Among the four principles the first and the second ones are determining, giving the specifics of philosophy and offering the relative permanence of the main stock of philosophical knowledge.

At the same time the collective effectiveness of the four principles supplies an explanation to the mobility of the limits of philosophy, which is manifested in the fact that any problem may turn into a philosophical problem if somehow touches upon the collectiveness of the four principles.

The collectiveness of the constituent principles of philosophy is historical, that is to say the four principles have come across in the course of history in different proportions and degrees.

The above-mentioned conception of the subject of philosophy promotes the solution of several philosophical problems, e. g.: the necessity (indispensability) of philosophy, the interpenetration of philosophical and non-philosophical knowledge, fight against anti-philosophical views, the basis-structure of Marxist philosophy, the future of philosophy.

This study is published by the author as a summary of preliminary theses of a book to be written later.

Katona Péter

A FILOZÓFIA KONSTITUÁLÓ ELVEIRŐL

A filozófiai problematika kialakulásában és változásaiban négy alapvető elv érvényesül: 1. a tárgyi-tartalmi elv, 2. a szisztematizáló elv, 3. az ideológiai-világnézeti elv és 4. a történetiség elve.

A tárgyi-tartalmi elv szerint filozófiai az az ismeret, amely mindig részt vesz vagy részt vehet elméleti vagy gyakorlati tevékenységünkben, ill. valamely dolog megismerésében vagy megváltoztatásában, függetlenül az adott dolog konkrét sajátosságaitól. (Ilyen ismeret például az okságról való tudásunk.)

A szisztematizáló elv egy-egy filozófiai irányzat vagy rendszer alapvető szemléletmódjában vagy alapkoncepciójában mutatkozik meg. Ez a koncepció a világ materialista vagy idealista és dialektikus vagy antidialektikus magyarázatában valósul meg.

Az ideológiai-világnézeti elv társadalmi osztályok érdekeinek eszmei kifejeződése és mint ilyen gyakorol hatást a filozófiákra, ill. a filozófusokra.

A történetiség elve szerint az új filozófiák megszakításai, de folytatásai is azoknak. Ezzel kapcsolatban itt csak azt hangsúlyozzuk, hogy a régi filozófiákhoz fűződő kapcsolatok jelentősen befolyásolják a filozófiai rendszereket, ezek témáit és a filozófiai vizsgálatokat.

A négy elv együttesében az 1. és a 2. a meghatározó, ezek adják a filozófia specifikumát és ezek biztosítják a filozófiai ismeretek törzsállományának relatív állandóságát. Ugyanakkor a négy elv együttes érvényesülése ad magyarázatot a filozófia határainak mozgékonyaságára, amely abban nyilvánul meg, hogy bármely probléma filozófiai problémává válhat, ha valamiképpen érinti a négy elv együttesét.

A filozófia konstituáló elveinek együttese is történelmi, azaz a négy elv különböző arányban é mértékben érvényesült a történelem során.

A filozófia tárgyának fenti felfogása számos filozófiai probléma megoldását segíti elő. Ilyen problémák pl.: a filozófia szükségessége (elengedhetetlensége), a filozófiai és a nem-filozófiai ismeretek összefonódása, a filozófia-ellenesség elleni harc, a marxista filozófia alapstruktúrája, a filozófia jövője.

Tanulmányát a szerző egy megírandó könyv előzetes téziseinek összefoglalásaként publikálja.

DIE ENTWICKLUNG DER WISSENSCHAFT UND DIE VERÄNDERUNG IHRES GEGENSTANDES IN UNSERER ZEIT

Infolge der Ergebnisse, bzw. der Veränderungen auf dem Gebiet der wissenschaftlichen Erkenntnis im letzten Jahrhundert wurde die Wissenschaft immer mehr in den Vordergrund der philosophischen Betrachtung gestellt, was sich einerseits im Auftreten der verschiedenen wissenschaftsphilosophischen Richtungen, Schulen, andererseits in der Ausbildung der wissenschaftlichen Disziplinen zeigt, deren Gegenstand die Eigenarten, die Gesetzmässigkeiten der Ganzheit, oder eines Teiles, bzw. eines Gebietes der wissenschaftlichen Forschung bilden. Die Ausbildung und die Entwicklung dieser Disziplinen wurden und werden nicht in geringem Maße dadurch beeinflusst, daß der theoretische Grund und Ausgangspunkt der wissenschaftstheoretischen Forschungen durch bestimmte erkenntnistheoretischen und wissenschaftsphilosophischen Theorien gebildet wird. Demzufolge nähern sich die Spezialisten der Wissenschaftstheorie¹ immer auf bestimmter wissenschaftsphilosophischer und damit auf gnoseologischer und ontologischer Grundlage zu den durch die wissenschaftliche Erkenntnis aufgeworfenen Problemen, und die erzielten Ergebnisse erscheinen als Bestandteile der gegebenen wissenschaftsphilosophischen Konzeption. Deshalb erfordert die Lösung der Probleme auf dem Gebiet der Wissenschaftstheorie, in erster Linie die Untersuchung des „Produktionsprozesses“ der wissenschaftlichen Ideen, die Erschließung der Eigenarten der wissenschaftlichen Kenntnissysteme und der Gesetzmässigkeiten der Wissenschaftsentwicklung die Kritik der die wissenschaftstheoretischen Forschungen inspirierenden wissenschaftsphilosophischen Konzeptionen und die Ausarbeitung eines erkenntnistheoretisch-wissenschaftsphilosophischen Standpunktes, der die Ergreifung der realen Zusammenhänge und der objektiven gesellschaftlichen Determinanten der Wissenschaft ermöglicht. In dieser Arbeit geht unser Bestreben dahin, durch die Kritik der die wissenschaftstheoretischen Forschungen am meisten beeinflussenden bürgerlichen Wissenschaftskonzeption, d. h. durch die Kritik der positivistischen Wissenschaftsauffassung die Grundlagen, die Hauptmerkmale einer mit der wirklichen Praxis der Wissenschaften im Zusammenhang stehenden wissenschaftsphilosophischen Konzeption zu entwerfen.

¹ Der Begriff „Wissenschaftstheorie“ wird hier und auch im weiteren als Komplexname der einzelnen Gebiete, Seiten der wissenschaftlichen Erkenntnis forschenden Disziplinen (zB Wissenschaftslogik, -Methodologie, -Soziologie usw.) und auch der die Ganzheit der wissenschaftlichen Forschung untersuchenden Disziplin verwendet.

1. Die Hauptcharakteristika der positivistischen Wissenschaftsphilosophien

Zur Zeit ist in den kapitalistischen Ländern auch die Wissenschaft Gegenstand der Manipulation geworden. Die Manipulation der Wissenschaft kommt vor allem in ihrer Abtrennung von der objektiven Wirklichkeit sowie von der gesellschaftlichen Praxis; in der Leugnung der Widerspiegelungsfunktion der Wissenschaft und der philosophisch-weltanschaulichen Bedeutung ihrer Ergebnisse, in der Ablehnung der gesellschaftlichen Determination der wissenschaftlichen Erkenntnis zum Ausdruck. Das theoretische Mittel der Manipulation der Wissenschaft bedeutet in erster Linie ihre immanente Betrachtung und empirisch-phänomenalistische Auffassung.

Der gesellschaftliche Grund der Verbreitung des Positivismus im breiten Kreis kommt daher, daß diese Interpretation der Wissenschaft den gegensätzlichen Interessen der Bourgeoisie im bezug auf die Wissenschaft besser als alle anderen philosophischen Richtungen entspricht und die Bedürfnisse der Manipulation der Wissenschaft am meisten befriedigt, denn *gemeinsame Eigenheit und fundamentales Prinzip aller positivistischen wissenschaftsphilosophischen Konzeptionen sind ja die immanente Betrachtung und die empirisch-phänomenalistische Auffassung der Wissenschaft*. Aus diesen Grundprinzipien ergeben sich einerseits solche spezifisch positivistische Thesen und Ansichten, wie zB. die subjektiv-idealische Interpretation des Gegenstandes der Erkenntnis; die Einengung des Gegenstandes und Funktion der Fachwissenschaften auf die empirisch gegebene Erscheinungswelt und auf die Beschreibung der Erfahrung; die Beschränkung der Problematik und der Aufgabe der Philosophie auf die gnoseologischen und methodologischen Fragen der wissenschaftlichen Erkenntnis; die Äußerung der traditionellen philosophischen (vor allem ontologischen) Thesen als unwissenschaftlich und metaphysisch; die Zurückführung der theoretischen Kenntnisse auf das empirische Wissen; andererseits die Probleme, die eine zentrale Stelle in allen positivistischen wissenschaftsphilosophischen Schulen besitzen, wie zB. das Verhältnis der Wissenschaft und der Philosophie; der Charakter und Gegenstand der philosophischen Tätigkeit; die Rolle der abstrakten Begriffe oder im allgemeinen des theoretischen Überbaus in der Wissenschaft; die Methode der Elimination der „metaphysischen“, pseudowissenschaftlichen Scheinsätze; die Abgrenzung der wissenschaftlichen und pseudowissenschaftlichen, sinnvollen und sinnlosen, empirischen und theoretischen, analytischen und synthetischen Aussagen; das Kriterium der Wissenschaftlichkeit; der Charakter und die Rolle der mathematischen und logischen Sätze in der Wissenschaft; die philosophische oder logische Rekonstruktion des wissenschaftlichen Kenntnissystems usw.

Die immanente Betrachtung der Wissenschaft drückt sich vor allem in der einseitigen, streng verengten Auffassung des Ganzen des wissenschaftlichen Kenntnis- und Tätigkeitssystems, also darin aus, daß die Vertreter der positivistischen Wissenschaftsphilosophie von der Untersuchung der breiteren, gesellschaftlichen Zusammenhänge der wissenschaftlichen Erkenntnis von vornherein absehen und für die Aufgabe der Wissenschaftsphilosophie und Wissenschaftstheorie bloß die Untersuchung der Probleme innerhalb des Prozesses der wissenschaftlichen Forschung und des Aufbaues der wissenschaftlichen Theorie, hauptsächlich logischer und methodologischer Probleme halten. Demzufolge erscheint selbst die Wissenschaft als ein in sich geschlossenes, durch seine inneren Zusammenhänge und Probleme determiniertes Kenntnis- und Tätigkeitssystem, und vor der philosophischen Reflexion bleiben die breiteren,

gesellschaftlichen Wechselwirkungen, die die Strategie, Struktur und Entwicklung der Wissenschaft letzten Endes bestimmen und die das Ziel und den Sinn dieser Tätigkeit bedeuten, versteckt.

Der wissenschaftsphilosophische Empirismus und Phänomenalismus zeigt sich dagegen in der Interpretation der inneren Zusammenhänge und Eigenarten, hauptsächlich der Aufgabe, Funktion und strukturellen Verhältnisse der Wissenschaft, also in der Erklärung der Wechselwirkungen zwischen verschiedenen Seiten, Stufen und Komponenten der wissenschaftlichen Erkenntnis. Es ist bekannt, daß der Empirismus die konkreten fachwissenschaftlichen Erfahrungen absolutisiert und die Empirie für die allein wertvolle Kenntnis und zugleich den Grund und den Zweck der Wissenschaft hält; die Theorie aber nach dem Empirismus nur die Verallgemeinerung oder Representation der Empirie sei, die auch selbst aus allgemeinen oder fundamentalen Tatsachen besteht. Der Phänomenalismus hält aber die in unseren Empfindungen unmittelbar vorhandenen Erscheinungen (die sogenannten Phänomene) für die letzten Elemente der Realität und zugleich für die Grenze der menschlichen Erkenntnis. Deshalb sei die Aufgabe der Wissenschaft die Erkennung der Erscheinungen, der Phänomene, und nicht des Wesens; die Wissenschaft könne nur die Frage „wie“, aber nicht die Frage „warum“ beantworten.

Dementsprechend ist die Wissenschaft nach der positivistischen Wissenschaftskonzeption ein Mittel (im allgemeinen ein komplizierter mathematisch-logischer Mechanismus) zur ökonomischen Beschreibung und Systematisierung der subjektiv interpretierten empirischen Tatsachen, Daten sowie zur Voraussicht neuer empirischen Fakten. Dem Positivismus nach sind also primäre Aufgaben der Wissenschaft, das auf empirischem Weg gewonnene Tatsachenmaterial zu vergleichen und anzuordnen, die Klassifikation der beobachteten Erscheinungen ermöglichenden empirischen Generalisationen zu bilden. Ihre Aufgabe sei ferner die Feststellung solcher Regelmäßigkeiten und funktionalen Verhältnisse zwischen den Erfahrungsdaten, die ermöglichen zu berechnen und vorausszusehen, daß bestimmte beobachteten Erscheinungen mit welchen anderen Erscheinungen mitgehen, welche beobachtbare Charakteristika die wahrgenommenen Kennzeichnungen der Erscheinung vorangehen, bzw. nachkommen usw. Die Wissenschaft kann aber nicht den Kreis der sinnlichen Wahrnehmungen, Beobachtungsdaten, empirischen Fakten überschreiten, sie kann keine Erklärung geben, weil das Wesen hinter der Erscheinung entweder für unerkennbar gehalten wird, und in diesem Fall gelangt die empirisch-phänomenalistische Interpretation der Wissenschaft zum Agnostizismus², oder das für metaphysische, pseudowissenschaftliche Voraussetzungen ohne objektive Bedeutung betrachtet wird³, und so führen der Empirismus und Phänomenalismus zur Leugnung der Existenz des Wesens oder im allgemeinen der objektiven Wirklichkeit, zu einem spezifischen Solipsismus; wie das z.B. im *Wittgensteins* linguistischen oder *Carnaps* methodolo-

² Es ist wahrnehmbar u. a. bei *H. Spencer*, der schreibt: „An der äußersten Grenze der Entdeckungen wird sich uns immer die Frage erheben: was liegt jenseits? Wie wir nicht im Stande sind, uns eine Grenze des Raumes zu denken, dergestalt, daß die Vorstellung von dem Raum, der jenseits dieser Grenze liegt, ausgeschlossen wäre, so können wir uns keine Erklärung denken, erschöpfend genug, um die Frage auszuschließen: welches ist die Erklärung dieser Erklärung? Wenn wir das Wissen als eine stetsfort wachsende Kugel betrachten, so können wir behaupten, daß jene Vergrößerung ihrer Oberfläche sie nur in noch umfänglichere Berührung mit dem umgebenden Nicht-Wissen bringt“. (*H. Spencer: Grundlagen der Philosophie*. Stuttgart. 1875. Schweizerbart'sche Verlagshandlung. S. 16—17.).

³ Z. B. Schlicks Meinung nach „das Streben der Metaphysiker war von jeher auf das widersinnige Ziel gerichtet ..., den Inhalt reiner Qualitäten (das ‚Wesen‘ der Dinge) durch Erkenntnisse

gischen Solipsismus erscheint. In beiden Fällen führt aber die empirisch-phänomenalistische Auffassung der Wissenschaft und ihrer Aufgabe unvermeidlich zu einer subjektiv-idealistischer Schlußfolgerung: der wissenschaftsphilosophischer Empirismus und Phänomenalismus dient der Ausschaltung der objektiven Wirklichkeit und dem Aufgeben des Widerspiegelungscharakters der Wissenschaft. Von Anfang an charakterisiert den Positivismus die auf dem extrem Empirismus beruhende Metaphysikfeindlichkeit, die überwiegend auf die Ablehnung der universellsten ontologischen Kategorien der Wissenschaft und die Verneinung ihrer Widerspiegelungsfunktion gerichtet wurde. Die Vertreter des Positivismus im 19-ten Jahrhundert verkündeten nur die Unerkennbarkeit und Unbegreiflichkeit dieser Kategorien als Ergebnis „des Nachweises“ ihrer Widersprüchlichkeit. Um die Jahrhundertwende ist der Machismus auf dem Gebiet der Ausschaltung der Widerspiegelungsfunktion der Wissenschaft und der objektiven Wirklichkeit schon weitergegangen, sofern diese Kategorien nach Mach auf falschen Vorstellungen beruhen und sie entlarvt werden müssen. Endlich erklärt der logische Positivismus diese ontologische Kategorien für sinnlos, die als pseudowissenschaftliche, metaphysische Begriffe für die Wissenschaft geradezu schädlich sind, und deshalb beinhaltet die logische Analyse als grundlegende Aufgabe, sie zu beseitigen.

Trennt die immanente Betrachtung der Wissenschaft also selbst die Wissenschaft von der gesellschaftlichen Praxis und von ihren anderen Teilsystemen, beraubt sie die wissenschaftliche Tätigkeit ihres Sinnes und Zweckes, dann dienen der Empirismus und Phänomenalismus der Trennung der Wissenschaft von der objektiven Wirklichkeit, und führen in ihren Schlußfolgerungen zu der subjektivistischen Interpretation der Wissenschaft, zum Idealismus, zur Aufhebung der Grenze zwischen der Wirklichkeit und ihrem Bewußtseinsbild, zur Identifizierung der Objektivität und Subjektivität. Die Wissenschaft ist deshalb nicht nur der Gegenstand der Manipulation in unserer Zeit, sondern auch sie selbst nimmt — wie G. Lukács darauf verweist⁴ — an ihrer Ausbildung und allgemeiner Verwirklichung aktiv teil.

Die oben genannten Charakteristika zeigen sich prägnant in der wissenschaftsphilosophischen Konzeption des *logischen Positivismus*. Das Bestreben der Mitglieder des Wiener Kreises ging dahin, einen konsequenten und reinen Empirismus auszuarbeiten, den sie bis zu einem gewissen Grade den vorhergehenden Formen des positivistischen Empirismus entgegenstellten. Die positivistischen Richtungen der Jahrhundertwende — in erster Reihe E. Mach und W. James — untersuchten hauptsächlich, wie sich der Erkenntnisprozeß im Kopf der Individuen vollzieht, d. h. wie die abstrakten Begriffe und theoretischen Thesen der Wissenschaft aus gewissen Elementarkenntnissen — aus sinnlichen Eindrücken, empirischen Daten — entstehen, sich aufbauen; wie sich der Induktionsprozeß verwirklicht, worin die Beschreibungen der sinnlichen Wahrnehmungen, der Beobachtungsergebnisse sich in allgemeine Begriffe und theoretische Thesen umwandeln; was für eine Rolle die Analogien, Modelle und die anderen Mittel der wissenschaftlichen Forschung in diesem Umwandlungsprozeß

auszudrücken, also das Unsagbare zu sagen; Qualitäten lassen sich nicht sagen, sondern nur im Erlebnis aufzeigen, Erkenntnis aber hat damit nichts zu schaffen. So fällt die Metaphysik dahin, nicht weil die Lösung ihrer Aufgabe ein Unterfangen wäre, dem die menschliche Vernunft nicht gewachsen ist ..., sondern weil es diese Aufgabe gar nicht gibt.“ (M. Schlick: *Die Wende der Philosophie*, Erkenntnis, Erster Band (1930—1931), Leipzig, S. 9.)

⁴ G. Lukács: *A társadalmi lét ontológiájáról* (Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins), Band I., Budapest 1976, S. 41—42.

der unmittelbar gegebenen empirischen Tatsachen spielen. Die logischen Positivisten traten gegen die Reduzierung der Erkenntnistheorie — und in ihrer Auffassung zugleich der Philosophie — auf die Psychologie, bzw. gegen ihre psychologisierende Interpretation auf, in der Meinung, die Aufgabe der Philosophie könne nicht die Untersuchung des Erkenntnisprozesses, der Induktion sein, da diese ein rein biologischer, psychologischer, sich im Kopf der Individuen abspielender Prozeß sei, der infolgedessen außerhalb des Kreises der Philosophie, also der logischen Analyse liege. „Induktion ist also nichts anderes — schreibt *M. Schlick* — als ein methodisch geleitetes Raten, ein psychologischer, biologischer Prozeß, dessen Behandlung gewiß nichts mit 'Logik' zu tun hat.“⁵ Die logischen Positivisten beschränkten deshalb die Aufgabe der Philosophie auf die Analyse der fertigen Kenntnisse, d. h. ihr Auftreten gegen den Psychologismus (was keineswegs völlig unberechtigt war) hat zum Wegwerfen der Untersuchung des Erkenntnisprozesses und zur unzulässigen Absolutisierung der logisch-semantischen Seite der Wissenschaft geführt. Die Philosophie sei kein spezifisches System der Kenntnisse von der Wirklichkeit, sondern sie sei nur eine Methode, und zwar die Methode der logischen Analyse⁶, das System der die Klärung der Bedeutung der Aussagen dienenden Akte⁷, die als grundlegende Aufgabe die logische Analyse der Sprache der Wissenschaft, der Beweis der Kenntnisse auf dem Grund der Analyse der unter ihnen bestehenden logischen Verhältnisse habe. Die logische Analyse der Aussagen hatte zwei Zwecke, einen negativen, die Ausschaltung der metaphysischen Scheinsätze, sinnloser Begriffe, und einen positiven: die Klärung der Bedeutung der wissenschaftlichen Aussagen, die Erschließung und die Bestimmung ihrer Bedeutung.⁸

2. Die positivistischen Konzeption der Wissenschaftsentwicklung

Trotz solcher Interpretation der Aufgabe der Philosophie beruhte die Wissenschaftskonzeption des logischen Positivismus auf der gegebenen Auffassung des Prozesses der wissenschaftlichen Erkenntnis und der Entwicklung der Wissenschaft, die auf dem *Antipsychologismus* und der *kumulativen Interpretation der Wissenschaftsentwicklung* basierte. Die Mitglieder des Wiener Kreises interpretierten den wissenschaftlichen Erkenntnisprozeß — ähnlich den vorherigen positivistischen Richtungen — letzten Endes als eine psychische Erscheinung, die sich im Kopf der einzelnen Menschen (der Wissenschaftler) vollzieht, und nicht als ein gesellschaftlicher Prozeß.

⁵ M. Schlick: *Über das Fundament der Erkenntnis*, Erkenntnis, Band 4., 1934, S. 92.

⁶ Die logischen Positivisten waren unter *Wittgensteins* Einfluß der Meinung, alle Sätze, die etwas besagen, also sinnvoll sind, sind vom empirischer Natur und gehören zur Realwissenschaften. Deshalb wird die Frage notwendigerweise aufgeworfen: „Was aber bleibt für die Philosophie überhaupt noch übrig?“ Diese Frage beantwortet *R. Carnap* auf folgender Weise: „Was bleibt, sind nicht Sätze, keine Theorie, kein System, sondern nur eine Methode, nämlich die der logischen Analyse.“ (*R. Carnap: Überwindung der Metaphysik durch logische Analyse der Sprache*, Erkenntnis, Zweiter Band (1931), S. 237.

⁷ „Wir erkennen jetzt in ihr (in der Philosophie — A. K.) ... anstatt eines System von Erkenntnissen, ein System von *Akten*: sie ist nämlich diejenige Tätigkeit, durch welche der Sinn der Aussagen festgestellt oder aufgedeckt wird.“ (*M. Schlick: Die Wende der Philosophie*, S. 8.)

⁸ Nach *Carnaps* Meinung dient die Methode der logischen Analyse „in ihrem negativen Gebrauch“ „zur Ausmerzung bedeutungsloser Wörter, sinnloser Scheinsätze“. „In ihrem positiven Gebrauch dient sie zur Klärung der sinnvoller Begriffe und Sätze, zur logischen Grundlegung der Realwissenschaft und der Mathematik... Die angedeutete Aufgabe der logischen Analyse, der Grundlagenforschung, ist es, die wir unter ‚wissenschaftlicher Philosophie‘ im Gegensatz zur Metaphysik verstehen“ (*R. Carnap: a. a. O.*, S. 237—238.)

So haben sie die positivistische Tradition *auch in diesem Bezug* weitergeführt, obwohl in eigentümlicher Form, in Form des Antipsychologismus, d. h. in Form der Abweisung der Untersuchung des Erkenntnisprozesses. Was die Wissenschaftsentwicklung anbetrifft, ist für den Positivismus von *Comte* bis zum logischen Positivismus der wissenschaftliche Fortschritt nur als ein Akkumulationsprozeß zu betrachtende Auffassung charakteristisch, dementsprechend sei die Entwicklung der Wissenschaft nichts anderes als die allmähliche Anhäufung der empirischen Erkenntnisse. Die kumulative Auffassung der Wissenschaftsentwicklung prägt sich besonders stark in der Konzeption von *H. Spencer* aus, nach der es keine Grenze zwischen der gewöhnlichen Beobachtung und der Wissenschaft gebe,⁹ weil ein allmählicher Übergang zwischen ihnen besteht. Die Wissenschaft ist eigentlich die Fortsetzung und die Erweiterung des alltäglichen Wissens durch Folgerungen. Aus der Identifikation des alltäglichen Wissens und der Wissenschaft folgt, daß sie beide gleiche Funktion erfüllen und gleicher Beurteilung unterworfen werden.¹⁰

Die in den jüngsten Jahrzehnten auf dem Gebiet der Wissenschaftstheorie gewonnenen Ergebnisse beweisen eindeutig die Unzulänglichkeit der wissenschaftsphilosophischen Konzeption des logischen Positivismus, und ihre Unhaltbarkeit stellt sich auch für die positivistischen Philosophen heraus, das heißt das, daß die Aufgabe der Philosophie nicht nur auf die logische Analyse der Sprache der Wissenschaft, der logisch-semanticen Verhältnisse zwischen den gewonnenen Erkenntnissen, auf den „Kontext der Beweisung“ beschränkt werden kann. Nach dieser Einsicht drängte sich immer mehr die „Logik der Forschung“ (*K. Popper*), und dann damit auch die Probleme der Umwandlung der wissenschaftlichen Theorie, der Forschungsprogramme, der Paradigmen¹¹, die Frage nach den Eigenschaften der Wissenschaftsentwicklung (*T. S. Kuhn*, *P. K. Feyerabend*, *I. Lakatos*, *J. Agassi*) in den Vordergrund der philosophischen Reflexion. Gleichzeitig nähern sich diese neueren Richtungen der positivistischen Philosophie auf immanenter Weise der wissenschaftlichen Erkenntnis und ihrer Entwicklung, und so lassen sie zum großen Teil jene außerwissenschaftlichen Faktoren außer acht, die die Funktion und Veränderung der Wissenschaft bestimmen.

Es stellt sich schon bei der Untersuchung der Ursachen ihrer Entfernung von den Originaldoktrinen des logischen Positivismus heraus, insofern die Umwandlung ihrer Ansichten, die Ablehnung der orthodox wissenschaftsphilosophischen Thesen des logischen Positivismus vor allem innerhalb der erwähnten Wissenschaftskonzeption durch die speziellen wissenschaftstheoretischen Problemen verbunden mit der logischen Rekonstruktion der Wissenschaft, bzw. im Zusammenhang mit der Abweichung zwischen dieser Konzeption und der wirklichen Praxis der Wissenschaft (zB. die Unterscheidung der analytischen und synthetischen, empirischen und theoretischen Aussagen; das Kriterium der Wissenschaftlichkeit; das Verifikations-, Kon-

⁹ „Nirgends vermag man eine Linie zu ziehen und sagen: hier beginnt die Wissenschaft.“ (*H. Spencer*: zitiertes Werk, S. 19.).

¹⁰ „Da sie also ihrem Ursprung und ihrer Bedeutung nach eins sind, so müssen die einfachsten und die kompliziertesten Formen der Erkenntnis auch auf gleiche Weise beurteilt werden.“ (ebenda)

¹¹ Unter Paradigma versteht *T. Kuhn* jene Gruppe der Kenntnisse, der Überzeugungen, der Betrachtungs- und Lösungsweise der Probleme, der Forschungsmittel usw., die von dem Kreis der bestimmten Gelehrten angenommen und angewendet wird. Das folgende Zitat fehlt aus der für uns zur Verfügung stehenden deutschsprachigen Ausgabe des Werkes. Englisch steht wie folgt: „A paradigm is what the members of a scientific community share, and, conversely, a scientific community consists of men who share a paradigm.“ (*T. S. Kuhn*: *The structure of scientific revolutions*, Second Edition. The University of Chicago. Press. Chicago. 1970. p. 176.)

firmations-, Falsifikationsproblem usw.), also durch das negative Ergebnis der Verifikation der logischen positivistischen Wissenschaftskonzeption und nicht durch die Überprüfung und Aufhebung der Grundprinzipien dieser Konzeption ausgelöst wurde.¹² (Diese hat sich höchstens nachträglich — aber noch immer nicht in voller Tiefe und mit voller Konsequenz — verwirklicht.) So blieb es unter anderem auch unerschlossen, daß selbst der logische Positivismus den Fehler gleicher Art mit dem des Psychologismus begeht, wenn er die Untersuchung des Erkenntnisprozesses in den Bereich der Psychologie einschließt. Es heißt nämlich, daß auch hier — wie im Falle des Psychologismus — die wissenschaftliche Erkenntnis nicht als ein gesellschaftlich-historischer prozeß, als kollektiv-menschliche Tätigkeit und Schöpfung, sondern als eine individuelle psychische Tätigkeit betrachtet wird. So wurde innerhalb dieser Konzeption nicht nur die Lösung wissenschaftstheoretischer Probleme in engerem Sinne, wie zB. die intersubjektivität der Wissenschaft schon im voraus verhindert, sondern dadurch wurde auch die Herausbildung des extremen Empirismus, einer der grundlegenden Pfeiler dieser Konzeption, wesentlich gefördert. (Das zeigt zugleich auch, daß die beiden analysierten Charakteristika der positivistischen Wissenschaftsphilosophien einander gegenseitig bedingen.)

Da werden die Grenzen der immanenten Wissenschaftsphilosophie noch sichtbarer als von der neueren bürgerlichen wissenschaftsphilosophischen Richtungen die Untersuchung der revolutionären Umwandlungen der wissenschaftlichen Ideen statt der logischen Rekonstruktion der Wissenschaften in den Vordergrund der philosophischen Reflexion gestellt und dadurch auch die traditionelle positivistische Auffassung, die wissenschaftliche Entwicklung nur als wachsende Akkumulation der Kenntnisse aufzufassen, geworfen wird. Wenn die wissenschaftliche Erkenntnis nicht als die mit den anderen Tätigkeitssystemen der gesellschaftlichen Totalität zusammenhängende *sui generis* gesellschaftliche Tätigkeit untersucht wird, bleiben diejenigen Motive vor der philosophischen Reflexion versteckt, die ihre Strategie ausbilden und ihre Umwälzung wesentlich beeinflussen. So bleiben die neueren bürgerlichen wissenschaftsphilosophischen Richtungen nicht nur bezüglich der wirklichen Ursachen der sich in der wissenschaftlichen Erkenntnis vollziehenden theoretischen Revolutionen, der Erschließung der ursprünglichen Ursachen der Paradigmen-Wechsel letzten Endes etwas schuldig, sondern sie sind auch in der Darstellung des Mechanismus dieser Umwälzung — trotz aller ihrer positiven Stellungnahmen, hauptsächlich im Vergleich mit den traditionellen positivistischen Wissenschaftskonzeptionen und der rein theoretisch hervorragenden Einzelresultate, die auch für eine dialektisch-materialistische Wissenschaftsphilosophie belehrend sind — in ihrer Gesamtheit problematisch, und führen in ihren Schlußfolgerungen zur Wiedererweckung des Subjektivismus und Relativismus.

In unserer Zeit können sich gleichzeitig die bürgerlichen Wissenschaftsphilosophien dem Einfluß der immer steigenden und deshalb immer offener werdenden Vergesellschaftung der Wissenschaft auch nicht entziehen, und sie sind gezwungen, die wissenschaftliche Erkenntnis — so oder so — als eine kollektive Tätigkeit darzustellen. Solche Bedeutung hat zB. bei *T. S. Kuhn* der Begriff „wissenschaftliche Gemeinschaft“, die als Paradigmenträger gleichsam das abstrakte Subjekt der wissenschaftlichen Tätigkeit ist. Die wissenschaftliche Gemeinschaft (*scientific community*)

¹² Hier werden die ursprünglichen Ursachen der Metamorphose der positivistischen Wissenschaftsphilosophie nicht untersucht, die nicht nur immanent-philosophische, sondern vielmehr auch gesellschaftliche Faktoren sind.

oder Fachgemeinschaft (professional community) ist nämlich die Gruppe derjenigen Gelehrten, die das gegebene Paradigma akzeptieren und auf dieser Grundlage, seinen theoretischen Hintergrund als richtig gemeint, mit der Anwendung seiner Forschungsmethoden die wissenschaftlichen Probleme innerhalb dieses Paradigmas zu erforschen versuchen. Die Tatsache, daß die logische Analyse und empirische Verifikation der wissenschaftlichen Kenntnisse in *Kuhns* Wissenschaftskonzeption durch die Untersuchung der Veränderungen der Erkenntnissysteme abgelöst werden, und die wissenschaftliche Gemeinschaft, bzw. ihre Tätigkeit eine bestimmte Rolle spielt, ermöglicht die rein immanente Interpretation der Wissenschaftsentwicklung zu überholen und auch außerwissenschaftliche Faktoren unter die Motive des Paradigmenwechsels aufzunehmen.

Aber diese Konzeption schmälert einerseits die Verhältnisse innerhalb der wissenschaftlichen Gemeinschaft auf die persönlichen Kontakte zwischen den Mitgliedern, und zwar auf die Kommunikationsverbindungen, und andererseits kann sie nicht über den Kreis der wissenschaftlichen Tätigkeit und der wissenschaftlichen Gemeinschaft (bestenfalls der geistigen Sphäre der Gesellschaft) hinausgehen, und deshalb führt sie letzten Endes zum Relativismus und gewissem Irrationalismus.¹³ Einerseits absolutisiert *Th. Kuhn* nämlich die Unterschiede zwischen den alten und neuen Theorien; so leugnet er, die Ergebnisse des Obigen in das Letztere einbauen zu können, also die Möglichkeit der Kontinuität der Paradigmen im allgemeinen (er stellt sogar die Möglichkeit der Kommunikation derjenigen Wissenschaftler, die sich auf dem Grund verschiedener — zB. alter und neuer — Paradigmen befinden, in Frage), andererseits führt er die Paradigmenwechsel (genauer gesagt die Wahl zwischen den Paradigmen, also das, warum die gelehrte Gemeinschaft das alte Paradigma verwirft und das neue annimmt) größtenteils auf psychologische oder sozialpsychologische Faktoren, auf die Veränderung der Meinung das Paradigma bezogen¹⁴, der Betrachtungsweise, selbst der Stimmung der wissenschaftlichen Gemeinschaft zurück.¹⁵ Demzufolge sind die Motive der Paradigmenwechsel rational schwer zu begreifen, und man kann diese nicht verallgemeinern. Die Letztere schließt aber die Möglichkeit irgendeiner Regelmäßigkeit und besonders Gesetzmäßigkeit in den Paradigmenwechseln und im allgemeinen in der Wissenschaftsentwicklung aus.

¹³ *Kuhn* selbst protestiert wohl gegen die Anschuldigung des Relativismus und Irrationalismus in dem Nachwort der zweiten Auflage seines Werkes (siehe: T. S. Kuhn: a. a. O., p. 198—207), die Anschuldigungen werden aber höchstens gemildert, doch nicht aufgehoben.

¹⁴ *Kuhns* Meinung nach werden die wissenschaftlichen Revolutionen „durch ein wachsendes, doch ebenfalls oft auf eine kleine Untergruppe der wissenschaftlichen Gemeinschaft beschränktes Gefühl eingeleitet, daß ein existierendes Paradigma aufgehört hat, bei der Erforschung eines Aspekts der Natur, zu welchem das Paradigma selbst den Weg gewiesen hatte, in adäquater Weise zu funktionieren“ (T. S. Kuhn: *Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen*, Frankfurt a. M. 1973, Suhrkamp, S. 128.); die Wahl zwischen konkurrierenden Paradigmata erweist sich aber „als eine Wahl zwischen unvereinbaren Lebensweisen der Gemeinschaft“ (a. a. O., S. 130.).

¹⁵ Übrigens wird von *Kuhn* das Wesen der wissenschaftlichen Revolution sehr plastisch dargestellt, da er der Meinung ist, wenn sich die Paradigmen verändern, verändert sich auch die Welt. „... während der Revolution sehen die Wissenschaftler neue und andere Dinge, auch wenn sie mit bekannten Apparaten sich in Räumen umsehen, die sie vorher schon einmal untersucht hatten. Es ist fast, als wäre die gelehrte Gemeinschaft plötzlich auf einen anderen Planeten versetzt worden, wo vertraute Gegenstände in einem neuen Licht erscheinen und auch unbekannte sich hinzustellen. Natürlich geschieht in Wirklichkeit nicht dergleichen: es gibt keine geographische Verpflanzung... Und doch, Paradigmenwechsel veranlassen die Wissenschaftler tatsächlich, die Welt ihres Forschungsbereichs anders zu betrachten. Soweit ihre einzige Beziehung zu dieser Welt in dem besteht, was sie sehen und tun, können wir wohl sagen, daß die Wissenschaftler nach einer Revolution für eine andere Welt empfänglich sind.“ (T. S. Kuhn: *Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen*, S. 151.)

Diese erwähnte Züge sind für andere Vertreter der sogenannten postpositivistischen Wissenschaftskonzeption vielmehr charakteristisch. *Feyerabend* und *Agassi* erheben den Relativismus auf den Rang der wissenschaftsmethodologischen Norm, und sie halten den Irrationalismus nicht nur für den Grund der Theorienwechsel, sondern behandeln ihn als Tugend, als Symbol der Wissenschaftlichkeit. Abweichend von *Kuhn*, der wenigstens innerhalb eines gegebenen Paradigmas, in den sogenannten „normalen Phasen“ der Wissenschaftsentwicklung bestimmten wissenschaftlichen Fortschritt anerkennt, sogar auch zu der Ablösung des alten Paradigma mit den neuen, mit Einschränkungen für Fortschritt anzusehen, neigt (seiner Meinung nach wird es aber niemals ausgewiesen, was einem durch die Ablehnung des alten Paradigmas verlorengegangen ist, was für Möglichkeiten sich noch darin versteckt haben, und was für Ergebnisse mit der Grundlage dieses Paradigmas erreicht werden könnten), lehnen *Feyerabend* und *Agassi* — die Möglichkeit irgendeiner Beziehung zwischen den alten und neuen Theorien, sogar ihres Vergleichs und auch die Beweisbarkeit der Wahrheit der Hypothesen verneinend — in ihrer Schlußfolgerung auch die Idee der wissenschaftlichen Entwicklung ab.

An Hand der Untersuchung des Vorganges der wissenschaftlichen Erkenntnis gelangt die Wissenschaft zu immanent analysierenden bürgerlichen Philosophien, wie bei der logischen Rekonstruktion der Erkenntnisssysteme, zu solchen Konklusionen, die sich mit der realen Praxis der Wissenschaft im Widerspruch befinden und für eine dialektisch-materialistische Wissenschaftsphilosophie unannehmbar sind.

3. Über die Aufgabe der Wissenschaftsphilosophie

Wir sind der Meinung, daß die auf dem Subjektivismus und Relativismus beruhende, oder zu diesem gelangende Auffassung der Wissenschaft nur in jenem Fall überwunden werden kann, wenn man mit der immanent-wissenschaftsphilosophischen Konzeption abbricht und die Wissenschaft nicht als ein System der fertigen Erkenntnisse, sondern als ein spezifisches Tätigkeitssystem auffasst. Aus einer solchen Betrachtung geht hervor, daß selbst das wissenschaftliche Erkenntnisssystem ein Produkt der auf die geistige Aneignung der Außenwelt gerichteten bewußten menschlichen Tätigkeit ist, die sich hinsichtlich sowohl ihres Grundes und ihrer Herkunft als auch ihres Zweckes und ihrer Funktion mit den anderen Sphären der gesellschaftlichen Totalität verbindet. Die wissenschaftliche Tätigkeit, die zur Produktion dieser Kenntnisse dient, ist also ein Einzelsystem der als organisches Ganze genommenen Gesellschaft, und sie ist in ihren wesentlichen Zügen mit der auf die praktische Veränderung der Außenwelt gerichteten materiellen Produktion analog und verbunden.

Die wissenschaftliche Erkenntnis ist ein gesellschaftlich-historischer Prozeß, der seinem inneren Wesen nach die dialektische Einheit von Objekt und Subjekt ist, worin die mehr oder minder getreue, adäquate Widerspiegelung, geistige Aneignung des Objekts verwirklicht. Die Eigenart der wissenschaftlichen Erkenntnis ist der alltäglichen Form der Erkenntnis gegenüber zunächst, daß eine zielbewußte, systematisierte, kollektive Tätigkeit, die auf die Entdeckung des Wesens des Objekts, der Gesetzmäßigkeiten der objektiven Wirklichkeit gerichtet ist. Die Wissenschaft ist das System der relative getreuen Kenntnisse über das Wesen vom Objekt, über die Gesetzmäßigkeiten der Natur, der Gesellschaft und des Denkens und der Prozeß der Erwerbung, theoretischer Erarbeitung und Anwendung in Praxis dieser Kenntnisse. Das unmittelbare Ziel der wissenschaftlichen Erkenntnis ist, das System der wissenschaftlichen Kenntnisse, die das gegebene Gebiet der objektiven Wirklichkeit widerspiegeln, also

die wissenschaftliche Theorie zustandezubringen. Die wissenschaftliche Theorie ist aber das logisch unwiderspruchsvolle und überzeugend wahre System der sich auf dem gegebenen Gebiet der objektiven Realität beziehenden Erkenntnisse, ein solches System, das die empirischen Daten mit der Sprache der Wissenschaft beschreibt, die entsprechende Erklärung der Tatsachen gibt und die Voraussicht neuer empirischer Ergebnisse und praktischer Folgerungen ermöglicht. Daraus folgt, daß der Inhalt und nicht in geringem Maße auch die Methoden der wissenschaftlichen Erkenntnis durch die objektive Außenwelt, ihr Wesen, ihre Gesetzmäßigkeiten, also durch ihren eigenen Gegenstand determiniert ist, wie sich die Entwicklung der Wissenschaft nichtsdestoweniger von der Veränderung ihres Gegenstandes abhängt.

Die Wissenschaft beinhaltet aber nicht nur dieses Kenntnissystem und diese geistige Tätigkeit, sie ist nicht nur die theoretische Seite des Verhältnisses von Objekt und Subjekt, sondern sie besteht auch aus dem Institutionssystem samt seinen materiellen-sachlichen Einrichtungen, Forschungsmitteln, worin, bzw. womit die wissenschaftlichen Kenntnisse gewonnen, aufgearbeitet, verbreitet und angewendet werden, und sie hat auch Bedeutung für den breiteren Kreis der Tätigkeit, wodurch sich all diese, hauptsächlich die Vorbereitung der Anwendung der Kenntnisse und ihre Umbildung zu den praktischen Zwecken vollziehen. Das *letzte* Ziel der menschlichen Erkenntnis ist nämlich, solche Kenntnisse zu gewinnen, theoretisch zu verarbeiten und umzubilden, die die bewußte Verwendung der Kräfte der Natur und der Gesellschaft für die Ziele der menschlichen Gesellschaft, die Umbildung der Gegenstände und Erscheinungen der Außenwelt nach den menschlichen Bedürfnissen ermöglichen. So befriedigt die Wissenschaft die menschlichen und gesellschaftlichen Bedürfnisse, weil ihre Bestimmung letzten Endes nicht anderes ist als das Wesen des Objekts theoretisch zu ergreifen, das Allgemeine gedanklich widerzuspiegeln, die objektiven Gesetze zu begreifen und die so gewonnenen theoretischen Erkenntnisse in den Dienst der Menschheit zu stellen. Die Wissenschaft ist also ein „Mittel“ zur Herrschaft über die Natur, Gesellschaft und über uns selbst, also zur Verwirklichung der gesellschaftlichen Freiheit.

Daraus folgt, daß die Wissenschaft als Prozeß der theoretischen Widerspiegelung der objektiven Wirklichkeit notwendigerweise eine *gesellschaftliche* Tätigkeit ist und sich ihr sozialer Charakter mit ihrer Entwicklung immer mehr erhöht. Derhalb ist die wissenschaftliche Erkenntnis als die kollektive Widerspiegelung der Wirklichkeit immer ein historisch determinierter, sich mit der praktisch-umgestaltenden Tätigkeit der Menschen vielseitig in engem Zusammenhang stehender Prozeß. Demzufolge werden die Ausbildung, Entwicklungsniveau, die sozialen Funktionen, ferner die Mittel und die Methoden der wissenschaftlichen Erkenntnis auch von der gesellschaftlichen Praxis bestimmt.

Diese gesellschaftliche Determiniertheit der Wissenschaft stellt sich konkreter darin dar, daß sie historisch aus der die Wirklichkeit umwälzenden Tätigkeit der Menschen erwuchs und so ihre Herkunft und die Ausbildung aller Wissenschaftszweigen auf bestimmten gesellschaftlichen Bedürfnisse zurückgeführt werden kann und ihre sozialen Funktionen zugleich eingrenzen. Die Entwicklung, die Möglichkeit und die Verwendung der Ergebnisse der Wissenschaft wird durch das Entwicklungsniveau der Produktionskräfte und die bestehenden gesellschaftlichen Verhältnisse determiniert.

Aus den erörterten Eigenarten der wissenschaftlichen Erkenntnis erschließt sich logisch: wenn die philosophische Reflexion nicht bei der Beschreibung der oberflächlichen Erscheinungen der wissenschaftlichen Erkenntnis bleiben will, kann sie nicht

von der Analyse der äußeren Zusammenhänge des wissenschaftlichen Erkenntnis- und Tätigkeitssystems absehen, es heißt, einerseits von dem Verhältnis zu ihrem Gegenstand, zu der objektiven Wirklichkeit, andererseits von der Untersuchung ihrer Stellung und Rolle in der Gesellschaft. Die allerhöchste Aufgabe einer konsequenten Wissenschaftsphilosophie (und -theorie) kann im Sinne des Obigen nichts anderes sein als *die Untersuchung der dynamischen, strukturellen und funktionellen Eigenarten und Gesetzmäßigkeiten der wissenschaftlichen Erkenntnis, einbezogen die Analyse der Beziehung der Wissenschaft mit dem Ganzen und den anderen Teilsystemen der gesellschaftlichen Totalität, der Rolle in der Gesellschaft und soziale Funktionen der Wissenschaft, ferner die Analyse derjenigen Faktoren, die die Entwicklung, Strategie und auch Methoden der Wissenschaft beeinflussen und letzten Endes bestimmen.* Bleibt die genannte doppelte Determination — von dem Objekt und der Praxis — der wissenschaftlichen Erkenntnis als eines Widerspiegelungsprozesses unberücksichtigt, dann wird sie unvermeidlich von der objektiven Wirklichkeit und der Gesellschaft abgetrennt, und in eine selbständige, an und für sich bestehende Sphäre verändert.

Es ist gleichzeitig zu berücksichtigen, daß die wissenschaftliche Erkenntnis wie alle Erkenntnisprozesse, eine zielbewußte Tätigkeit, die Äußerung der Aktivität des Subjekts ist, die innerhalb der genannten doppelten — durch das Objekt und die Praxis — Determination auch relative Selbständigkeit besitzt und spezifische, nur für diesen Vorgang charakteristische, nur in diesem Prozeß wirkende Gesetze hat. Die erstrangige Aufgabe der philosophischen Analyse, und hauptsächlich der wissenschaftstheoretischen Forschungen, ist gerade die Entdeckung der Wesenszüge und spezifischen Gesetzmäßigkeiten der wissenschaftlichen Erkenntnis als der bewußten menschlichen Tätigkeit, als der Äußerung der Aktivität des Subjekts.

4. *Einige Eigenarten der Wissenschaftsentwicklung in unserer Zeit*

Aus unserer bisherigen Analyse der Eigenarten der wissenschaftlichen Erkenntnis und der Aufgabe der Wissenschaftsphilosophie folgt: wenn man also die Entwicklung der Wissenschaft, und vor allem die Veränderung der wissenschaftlichen Erkenntnis unserer Zeit untersucht, soll mindestens drei Beziehungen zum Gegenstand der philosophischen Reflexion stellen: Erstens, die Beziehung der Wissenschaft zu der Außenwelt, die Veränderung ihres Gegenstandes; zweitens ihre Stellung und Rolle in der gesellschaftlichen Totalität, die Reicherung ihrer sozialen Funktionen, die unmittelbar werdende Beziehung zwischen Wissenschaft und Technik; drittens die Gestaltung der Charakteristik der wissenschaftlichen Theorien, die Modifizierung der Eigenarten, der inneren Zusammenhängen der wissenschaftlichen Tätigkeit, die Veränderung ihrer Methoden und Mittel.

Die Analyse dieser inneren und äußeren Beziehungssystemen der Wissenschaft beweist, daß in unserer Zeit der wissenschaftliche Fortschritt in allen drei Bezügen beobachtbar ist. Dementsprechend wird die Entwicklung der wissenschaftlichen Erkenntnisse in unserer Zeit durch den Folgenden charakterisiert: zunächst die beträchtliche Erweiterung und die Vertiefung des Gegenstandes der Wissenschaft, die intensive Eindringung der wissenschaftlichen Forschung in immer neuere Territorien der Wirklichkeit; die Vergrößerung der gesellschaftlichen Rolle der Wissenschaft, die Bereicherung ihrer sozialen Funktionen, die zunehmende Anwendung der wissenschaftlichen Kenntnisse und Methoden auf dem Gebiet der Produktions- und Gesell-

schaftsleitung; die zahlenmäßige Zunahme der wissenschaftlichen Probleme und das Auftreten und die Erlösung Probleme von neuerem Typ; und endlich die grundlegenden Tendenzen der Veränderung der wissenschaftlichen Forschung, vorerst die wachsende Vergesellschaftlichung der Wissenschaft selbst, ferner die Vergrößerung der Integration und Differenzierung, sowie die Vervollkommung der Forschungsmethoden.

4. 1. Die Wissenschaft dringt in immer neuere Sphären und Stufen der objektiven Wirklichkeit ein, *der Gegenstand der Wissenschaft erweitert und vertieft sich wesentlich*. Diese Veränderung des Gegenstandes der Wissenschaft bedeutet kein einfaches qualitatives Wachstum, vielmehr ist Sie die Eroberung der bisher unbekannten Bereiche der Wirklichkeit, die sich ihre Eigenschaften betreffend von den Sphären der Wirklichkeit, die den Gegenstand der Forschung auf den früheren Stufen der Erkenntnis bildeten, bedeutend unterscheiden. Eine Charakteristika der Wissenschaft in unserer Zeit ist die intensive Eindringung in die Stufen, die für die sinnliche Wahrnehmung unerreichbar sind (zB. die quantenmechanische, molekularbiologische Stufe), ferner in die sehr komplizierten Gebiete der Wirklichkeit (zB. physiologische Vorgänge, gesellschaftlich-ökonomische Erscheinungen). Im Laufe dieser Eindringung werden solche Bereiche der Wirklichkeit von der Wissenschaft erobert, wo die Dimensionen des Objekts (ihr Ausmaß, Zeitraum, die Intensität und Geschwindigkeit der Vorgänge usw.) von den gewöhnlichen irdlich-menschlichen Dimensionen beträchtlich unterschiedlich sind (zB. Mikrokosmos, die kosmische Vorgänge), und deshalb ist die Annäherung des Objekts mit den traditionellen Methoden unmöglich. Die Forschung erstreckt sich auch auf solche Erscheinungen, die auf unmittelbar sinnlicher Weise und Instrumenten — mindestens auf dem gegenwärtigen Niveau unserer Kenntnisse und der Experimentalktechnik — unbeobachtbar sind (die Welt der sogenannten unbeobachtbaren Erscheinungen). Die Eroberung dieser Bereiche erfordert nicht nur die wesentliche Änderung der Forschungsmittel und der angewandten Begriffe, sondern auch die qualitative Veränderung der gesamten wissenschaftlichen Tätigkeit und der wissenschaftlichen Kenntnisse, sowie die grundsätzliche Umwandlung des naturwissenschaftlichen Weltbildes und der früheren Vorstellungen über den Vorgang der wissenschaftlichen Erkenntnis.

4. 2. Die Ergebnisse und die Methoden der wissenschaftlichen Erkenntnis werden in unserer Zeit in allen Sphären des gesellschaftlichen Lebens in immer weiterem Kreis angewendet, *die Wissenschaft ist eine der wichtigsten Triebkräfte des gesellschaftlichen Fortschrittes geworden*. Die Eindringung der Wissenschaft in die Produktion und Technik ist besonders intensiv, selbst die Wissenschaft wird zu einer unmittelbaren Produktivkraft, zur theoretischen Grundlage und zum Ausgangspunkt der materiellen Produktion in unserer Zeit. Zwischen der Wissenschaft und der Technik wurde ein kompliziertes dynamisches Beziehungssystem ausgebildet, dessen Entwicklung sich in den letzten Jahrzehnten in die die Gesamtheit der Gesellschaft umwälzende wissenschaftlich-technische Revolution verändert. Dadurch hat sich die gesellschaftliche Rolle der Wissenschaft ausgedehnt und angewachsen, ihre sozialen Funktionen wurden bereichert, die folgendermaßen zusammenfassen werden kann: die Wissenschaft dient in steigenden Maße zum Nutzen des Menschen, der Gesellschaft selbst, obwohl ihr Humanisierungsprozeß einerseits nicht frei von Widersprüchen ist; sie hat negative Auswirkungen (Umweltverschmutzung usw.), andererseits wird ihre gesellschaftliche Rolle durch den bestehenden gesellschaftlichen Bedingungen wesentlich eingeschränkt.

4. 3. Die Veränderung des Gegenstandes und die Vergrößerung der gesellschaftlichen Rolle der Wissenschaft führt zur beträchtlichen Vermehrung der Probleme für die wissenschaftliche Forschung, und zwar zur *Auftreten der Probleme von neuerem Typ*. Die Ausbildung dieser neuen wissenschaftlichen Probleme sind einerseits die Konsequenzen des Eindringens in die bisher unbekannten Bereiche der Wirklichkeit, andererseits der wachsenden Kompliziertheit der gesellschaftlichen Produktion und der schnellen Entwicklung der Technik. Diese Probleme sind deshalb grundsätzlich von anderem Charakter, als diejenigen, die für die wissenschaftliche Erkenntnis früher gegeben wurden, und sie verlangen radikal andere Lösungen. Weil die Wissenschaft bedeutende Erfolge auf dem Gebiet der Lösung dieser Probleme von neuerem Typ erreicht hat, wird die pessimistische Beurteilung der Wissenschaftsentwicklung immer mehr unhaltbar. Die Lösung dieser Probleme beweist also eindeutig den Fortschritt der wissenschaftlichen Erkenntnis in unserer Zeit.

4.4. Die bisher dargestellten Veränderungen haben zur Umwandlung der wissenschaftlichen Tätigkeit und Kenntnisse selbst geführt. Das zeigt sich vorerst, daß die *Vergesellschaftlichung der Wissenschaft* nicht nur die Reicherung ihrer Funktionen und Verflechtung mit den anderen Sphären des Gesellschaftslebens, sondern auch die Erhöhung des gesellschaftlichen Charakters der strukturellen Zusammenhänge, des inneren Aufbaus der Wissenschaft, das großzügige Wachstum des gemeinschaftlichen Wesenszuges der wissenschaftlichen Tätigkeit mitgebracht hat. Durch die steigende Organisiertheit, die Institutionalisierung, die komplizierter und betriebsmäßiger gewordene Experimentiertechnik wird die wissenschaftliche Forschung immer mehr der gesellschaftlichen Produktion ähnlich, während sich auch der kollektive Charakter der Forschungsarbeit verstärkt.

Die Veränderung des Gegenstandes der wissenschaftlichen Erkenntnis und die Vergrößerung der gesellschaftlichen Aufgaben, sowie das Auftreten der immer neueren Problemkreise haben notwendigerweise die *Differenzierung der Wissenschaft*, die Ausbildung neuer Forschungsprogramme, und damit neuer Wissenschaftszweige, neuer wissenschaftlicher Theorien mitgebracht. Gleichzeitig vollzieht sich auch die *Integration der Wissenschaft*, die nicht nur in der Annäherung der wissenschaftlichen Theorien und in der Erschließung ihrer gemeinsamen Wesenszüge zeigt, sondern die Integration durchdringt die Ganzheit der wissenschaftlichen Tätigkeit; sie stellt sich in der Anwendung der analogen Methoden und Forschungsmittel, in der immer vergrößernden Rolle der interdisziplinären und komplexen Forschungen, in der Ausbildung der sogenannten Grenzwissenschaften, und nicht zuletzt in dem Wachstum der Rolle des einheitlichen naturwissenschaftlichen Weltbildes innerhalb den einzelnen Wissenschaften dar. Die Eindringung in die komplizierteren Bereichen der Wirklichkeit einerseits, und die Bedürfnisse der gesellschaftlichen Praxis (zB. der Anspruch auf die Widerspiegelung der Wirklichkeit in exakter Form) andererseits hat zu der *zunehmenden Anwendung der mathematischen Methoden, Formalisierung* und der abstrakten sprachlich-logischen Systemen und Methoden geführt, demzufolge wird der abstrakte Charakter der wissenschaftlichen Kenntnisse prägnanter.

Endlich zogen die Entwicklung der wissenschaftlichen Erkenntnis, die Eindringung in die tieferen Stufen des Objekts nach sich die *Vervollkommen der Forschungsmittel, -methoden und -verfahren*, und sie erfordern auch zugleich die Förderung dieser. Der wissenschaftliche Fortschritt zeigt sich in unserer Zeit auch darin, daß sich die intensive Entwicklung, Vervollkommen der wissenschaftlichen Forschungsmethode, das Erscheinen und die Verbreitung in breitem Kreis neuerer und wirksamer Verfahren, die grundsätzliche Umwandlung der Experimenteltechnik als Resultat und teils als Voraussetzung der wissenschaftlich-technischen Revolution vollzieht.

LITERATURVERZEICHNIS

1. R. Carnap: *Überwindung der Methaphysik durch logische Analyse der Sprache*. In: *Erkenntnis*•
Zweiter Band, (1931).
2. A. Kocsondi: *Modell-módszer*. [Modell-methode], Budapest, 1976, Akadémiai K.
3. T. S. Kuhn: *The structure of scientific revolutions* (Second Edition). Chicago, 1970, The University
of Chicago Press,
Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen. Frankfurt am Main, 1973, Suhrkamp. (Über-
setzung des ersten Auflage.)
4. Gy. Lukács: *A társadalmi lét ontológiájáról* [Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins]. I. köt.
Budapest, 1976, Magvető K.
5. M. Schlick: *Über das Fundament der Erkenntnis*. In: *Erkenntnis*. Bd. 4. 1934.
6. M. Schlick: *Die Wende der Philosophie*. In: *Erkenntnis*. B. 1. (1930—1931).
7. H. Spencer: *Grundlegen der Philosophie*. Stuttgart, 1875, Schweizerbart'sche Verlagshandlung.

András Kocsondi

THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND THE CHANGE OF THEIR SUBJECT IN OUR AGE

In the first part the immanent approach and empirical-phenomenalist comprehension of sciences are analysed as the main features of positivist sciencephilosophies. In the second part he considers how these features appear and to which consequences they lead in the representatives of the new science-philosophical trends called post-positivists, who lay stress upon the development of sciences in philosophical analysis. The author's own views are introduced in connection with sciences and the aims of the philosophy of science in the third part, and with the features of the scientific development of our age in the fourth part.

Science is conscious human activity and the result of this activity aiming to ideally master the laws of the outer world. Science relates to the other activity systems of society in both its basis and origin as well as its aim and functions. That is why its development should be examined and appreciated in its relation to its subject, to the outer world and to praxis. In our age the development of sciences appears mainly in the following points: 1) the great broadening and absorbing of its subject; 2) the growth of its role in society, the enrichment of its social functions, the becoming a direct force in production; 3) the appearance and solving of scientific problems of new kinds; 4) the transformation of scientific activity- and knowledge systems, and within this, its increased social character and the improvement of the methods.

Kocsondi András

A TUDOMÁNY FEJLŐDÉSE ÉS TÁRGYÁNAK VÁLTOZÁSA KORUNKBAN

Az első részben a pozitívista tudományfilozófiák főbb jellemzőiként a tudomány immanens megközelítését és empirista-fenomenalista felfogását elemzi. A második rész azt vizsgálja, miként jelentkeznek és milyen következményekhez vezetnek ezek a jellemzők a postpozitivistának nevezett újabb tudományfilozófiai irányzatok képviselőinél, akik a tudományfejlődést állítják a filozófiai elemzés előterébe. A harmadik részben a tudománnyal és a tudományfilozófia feladatával, a negyedik részben pedig korunk tudományos fejlődésének sajátosságaival kapcsolatban fejti ki a szerző saját álláspontját.

A tudomány a külvilág lényegének, törvényszerűségeinek eszméi elsajátítására irányuló tudatos emberi tevékenység, s ennek eredménye, ami mind alapját és eredetét, mind célját és funkcióit tekintve összefügg a társadalom más tevékenységrendszereivel. Ezért fejlődését is főként tárgyához, a külvilághoz, továbbá a praxishoz való viszonyában kell vizsgálni és értékelni. Korunkban a tudományfejlődése elsősorban a következőkben nyilvánul meg: 1. tárgyának nagyarányú kiszélesedésben és elmélyülésében; 2. társadalmi szerepének növekedésében, szociális funkcióinak gazdagodásában, közvetlen termelőerővé válásában; 3. új típusú tudományos problémák felvetődésében és megoldásában; 4. a tudományos tevékenység- és ismeretrendszer átalakulásában, ezen belül társadalmi jellegének fokozódásában, módszerei tökéletesedésében.

ADALÉK A GYERMEKHEZ VALÓ VISZONY VÁLTOZÁSÁNAK TANULMÁNYOZÁSÁHOZ

„A materialista felfogás szerint a végső soron meghatározó mozzanat a történelemben: a közvetlen élet termelése és újratermelése. Ez azonban maga is megint kettős jellegű. Egyfelől a létfenntartási eszközöknek, a táplálkozás, ruházkodás, lakás tárgyainak létrehozása, valamint az ehhez szükséges szerszámoké; másfelől magának az embernek a létrehozása, az emberi nem fenntartása. Azokat a társadalmi berendezkedéseket, amelyek közepette egy-egy meghatározott történelmi korszak és egy-egy meghatározott ország emberei élnek, a termelés mindkét fajtája megszabja: egyfelől a munkának, másfelől a családnak a fejlődési foka.”¹

A család tehát — a társadalom más egységeihez hasonlóan — történetileg változó, és e fejlődés elsősorban a család funkcióinak változásaiban követhető nyomon. A család leglényegesebb funkcióit H. Sas Judit könyve² alapján az alábbiakban foglalhatjuk össze:

1. Az emberi lét fenntartása és újratermelése biológiai és társadalmi értelemben.

Ezt a funkciót biztosítják:

a) a családon belüli szexuális kapcsolatok,

b) a generációk közötti biológiai kapcsolatok.

2. Az emberi erő fenntartásához és reprodukálásához szükséges termelés végzése, szervezése és elosztása a funkcióból következik:

a) a társadalmi munkamegosztásból a családra jutó munkák elvégzése, szervezése, elosztása,

b) társadalmi termelésből a családnak jutó anyagi javak és szolgáltatások fogyasztásának szervezése és elosztása.

3. Az emberi-társadalmi lét kultúrájának létrehozása, átvétele, újratermelése, fejlesztése és elosztása.

Ennek során:

a) „a családtagok számára a társadalmi státus feltételeinek előkészítése, benne a társadalmi munkamegosztásban való részvételre történő felkészítés funkciója,

b) hagyományok, szokások, ismeret- és értékrendszer átadása, fejlesztése,

c) a társadalomba való beilleszkedést lehetővé tevő szolidaritás funkciója,

d) mindenféle emberi kapcsolat feltételét jelentő érzelmi kultúra kialakításának és átadásának funkciója.

(a — d = szocializáció funkciója)

A családhoz tartozás az egyénre nézve születésétől kezdve meghatározó, természetesen nem minden korban és minden vonatkozásban azonos mértékben. Az egyéni

¹ F. Engels: *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. MEM, 21. köt. 251.

² H. Sas Judit: *Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban*. Bp., 1976, Akadémiai K.

lét fennmaradását biztosító *biológiai* funkció a csecsemő- és kisgyermekkorban a legfontosabb, és az egyén fejlődésével fokozatosan csökken. A család ún. *szocializációs* funkciója ill. e funkció ellátásának „hogyanja” az egyén tudat- és jellemfejlődésére döntően meghatározó, és így egész életére kihat.

A család történeti változása pl. a funkciók közötti hangsúly eltolódásában, a funkciók tartalmi módosulásában figyelhető meg. De minden korban nagy jelentőségű volt, hogy a család legfontosabb funkcióit hogyan látja el. Nem akarjuk ezzel a kérdés másik oldalának jelentőségét csökkenteni, nevezetesen azt, hogy a társadalmi tudat determináló szerepe éppen a társadalom egységein keresztül érvényesül. A család tehát közvetíti az egyén számára a társadalmi hatásokat, részben úgy, hogy megtestesíti a társadalom legfőbb jellemvonásait (ezért különböznek a különböző társadalmi rendszerek családtípusai), részben úgy, hogy az adott család sajátos prizmáján keresztül (amely maga is anyagi, gazdasági tényezők által meghatározott) érvényre juttatja a társadalmi tudat domináns szerepét. Ezért különböznek ugyanazon társadalmi rendszerek családjai.

Nem kívánjuk elemezni a család valamennyi funkciójának történelmileg változó formáját és tartalmát, csupán a gyermekhez való viszony problémáját emelnénk ki. A kérdés további szűkítését indokolja, hogy ez a viszony is sokat változott, ha csak az utóbbi 30 év fejlődését tekintjük is, és e tendenciák és következményeik mindenoldalú elemzése túlnőne e dolgozat keretein. Ezért vizsgálódásaink körét Dél-Magyarországra és a fiatal házásokra korlátozzuk, annak előrebocsátásával, hogy az itt megfigyelhető tendenciák sokban azonosak az országosan kibontakozó fejlődéssel.

E tanulmány készítéséhez felmérést végeztünk kérdőíves módszerrel egy kisközségben levő mezőgazdasági termelőszövetkezetben (Pusztaföldvár, Lenin Tsz), egy nagyközségben levő ipari szövetkezetben (Tótkomlós, Háziipari Szövetkezet), egy városi ipari nagyüzemben (Szeged, KSZV), egy kutatóintézetben (Szegedi Gabona-termesztési Kutató Intézet) és egy egyetemen (JATE). Ezen kívül interjút készítettünk e területről néhány vezetővel és az egyetemen megkérdezettek közül néhány házaspárral. A választ adók 18—35 év közöttiek, ez egybeesik a nőknél a propagatív korral, de általában is megállapítható, hogy a 35 év fölött szület gyermekszám nem számottevő, és így nem módosítja jelentősen a kialakult összképet. Ezt bizonyítja az 1975-ös *Demográfiai évkönyv* alábbi táblázata.³

Az élveszületések, az élve születési sorrend és az anya korcsoportja szerint
1975

Sorrend	—19	20—24	25—29	30—34	35—	Ö.
1.	27,6%	52,6%	15%	3,6%	1,2%	100%
2.	5,4%	40,9%	36,7%	14%	3%	100%
3.	2,2%	25,0%	37,7%	25,7%	9,4%	100%

A felmérések összesen 208 főt érintettek. A választott minta — úgy véljük — tükrözi az elmúlt évek fontos társadalmi változásait, pl. urbanizáció, iparosodás, és e változások következményeit, pl. társadalmi tudat változása, életmód átalakulása.

³ *Demográfiai évkönyv*. 1975. Bp., 1976, KSH. 116. l.

A kérdések a gyermekszámra (ideálisnak tartott, tervezett, megszületett), a gyermekvállalás feltételeire; a gyermekek felnevelésében nyújtott társadalmi (vállalati, intézeti, állami stb.) segítség formáira, mértékére és minőségére; a családtervezés szempontjaira, a „gyes” igénybevételére, a családon belüli munkamegosztásra, és a házastársak közötti kapcsolatok néhány fontos jellemzőjére vonatkoztak. Az interjúk e kérdéskörökön belül mélyebb összefüggésekre próbáltak rávilágítani. Az így nyert adatokat összevetettük KSH néhány kiadványának (demográfiai évkönyvek, megyei statisztikai évkönyvek, statisztikai időszaki közlemények) hasonló jellegű adataival, és az összehasonlítás tükrében vontuk le néhány általános következtetést, amely a társadalmi sokaság felfogásának jellemzésére csak megszorításokkal alkalmazható.

A családtervezés jelentősége és általánossá válása

Az utóbbi évek fejlődését áttekintve az egyik legszembetűnőbb változás a családtervezés megjelenése és általánossá válása. Társadalmunk gazdasági alapjaiban és a társadalmi tudatban végbement, ellentmondásoktól egyáltalán nem mentes változások eredményeként jutottunk el „a gyermek isten áldása”, amit minden körülmények között vállalni kell felfogástól a családtervezésig. Mit is jelent e fogalom? *A házastársak közötti harmonikus kapcsolat alapján, a család lehetőségeinek (anyagi, biológiai stb.) figyelembevételével a születendő gyermekek számának, születésük hozzávetőleges időpontjának tudatos megtervezését és e kitűzött célnak a társadalom által nyújtott (legális) lehetőségek általi elérését.* Úgy tapasztaltuk, hogy a vizsgálatunk tárgyát képező fiatal házaspárok (35 éven aluliak) körében a családtervezés általánossá vált. A megkérdezettek mintegy 98%-a helyesli a családtervezést, és csupán néhány olyan véleménnyel találkoztunk, amely a gyermekek létszámának tervezését helyesli, születésük körülbelüli időpontjának tervezését azonban nem. Ennek az állásfoglalásnak a hátterében az a meggyőződés rejlik, amely szerint a házasság spontán folyamataiba való beavatkozás erkölcstelen, izléstelen, és esetleg a házasság megromlásához vezethet. Ezek a vélemények elenyészően kis számúak, így megállapítható, hogy napjainkban a fiatal házaspárok körében a családtervezés általános jelenség.⁴ Tekintettel arra, hogy a tudatos családtervezés és annak megvalósítása nagy mértékben függvénye az általános tudati fejlettségnek, ezen belül az erkölcsi tudatnak (felelősség a leendő gyermek és a házastárs iránt, morális érettség stb.), s mindkettő függvénye a közvetlen környezetnek (család, munkahely, lakóhely stb.), így az azonos korosztályon belül is tapasztalhatók eltérések a családtervezés szempontjait, feltételeit illetően.

A családtervezés feltételei

Vizsgálódásaink során elsősorban arra a kérdésre kerestünk választ, hogy milyen tényezők segíthetik elő a családtervezés tudatossá válását és realizálását. E tényezőket *végző soron* a társadalom anyagi élete határozza meg (pl. társadalmunk stabilitása és fejlődésének kiegyensúlyozott volta teszi lehetővé az egyén számára a hosszútávú tervezést), de tekintettel arra, hogy a család két ember érzelmi kapcsolatára épül,

⁴ Lásd erről a HL 66—72 vizsgálat eredményeit. In.: „Az 1966. évben házasságot kötöttek családtervezési, termékenységi és születésszabályozási magatartása 1966—1972 között.” Bp., 1974, KSH. jún. 17. 11. l.

nagyobb szerepe van a szubjektív tényezőknek is. Ez végső soron mint a tudatosság⁵ meghatározott szintje jelenik meg. Ezért a családtervezés feltételeit a tudatosság felől közelítjük meg.

1. *A felvilágosítás szerepe a családtervezésben.* A sexuális felvilágosítás a nevelés folyamatának olyan mozzanata, amely a nemiség, valamint a nemek egymáshoz való megfelelő viszonyának problémáira irányul. A felvilágosítás a nevelés bizonyos szakaszaiban (pl. serdülő korban) hangsúlyosabbá válik. Ilyen periódus a párválasztás ideje is. A felvilágosítás folyamat jellegéből következik, hogy ez a szülők, nevelők, sőt a társadalom egészének feladataként jelentkezik.

Mi most elsősorban a felvilágosításnak a családtervezéssel közvetlenül összefüggő kérdéseit vizsgáljuk — természetesen annak tudatában, hogy ezek a korábbi alapokra épülnek —, mindazt tehát, ami a születések számának szabályozásával, e szabályozás módjaival, a gyermekek gondozásával, nevelésével kapcsolatos. Megállapítható, hogy az utóbbi években állami szerveink és társadalmunk együttes erőfeszítésének eredményeként nemcsak törekvések vannak a felvilágosítás szélesebb körökre történő kiterjesztésére és hatékonyabbá tételére, hanem jelentős eredmények is. Ilyennek tekinthetjük például a házasság előtti kötelező tanácsadást, a kísérleti jelleggel bevezetett családi életre nevelést stb. Fontos tendencia, hogy a felvilágosításban a hangsúly — a korábbi évek helytelen gyakorlatával ellentétben — a megelőző védekezésre helyeződjön át. A cél a művi vetélések számának csökkentése. Az anyák védelme társadalmi érdek, és a művi vetélések káros hatása köztudott. Különösen ártalmas az első terhesség esetében, amelynek megszakítása gyakran meddőséget eredményez, és így a későbbi családtervezést eleve kizárja. Ez pedig gyakran eredményezi a házastársak viszonyának megromlását, a házasság felbomlását, tehát mind az egyén, mind a társadalom szempontjából káros. A felvilágosítás formái és módszerei is javultak, ill. bővültek. Meg kell azonban említeni, hogy még az adott keretek nyújtotta lehetőségeket sem használjuk ki mindig megfelelően. Ennek részben objektív okai vannak, pl. a szűk egészségügyi kapacitás, részben szubjektív tényezők okozzák, pl. rosszszul értelmezett szemérmesség, érdektelenség, olykor maguk az illetékesek is csak formáságnak tekintik. Mindezek következtében a felvilágosítás eredményessége igen különböző, mint azt az alábbi táblázat is szemlélteti.

Hány felvilágosítási formát tud megnevezni

Felvétel helye:	Nem tud megnevezni		Egyet		Kettőt		Többet		Összesen:
	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	
Mezőgazdasági Tsz (kis község)	9	21	—	2	—	2	—	1	35
KTSz (nagy község)*	10	—	7	—	9	—	14	—	40
Kutató Intézet (város)	3	7	1	1	2	1	6	3	24
Ipari nagyüzem (város)	23	2	4	—	11	—	18	3	61
Egyetem	—	2	3	9	3	7	19	5	48
Összesen:	45	32	15	12	25	10	57	12	208

* A válaszadók valamennyien nők voltak.

⁵ E megjelölésnél nem választjuk szét a tudatosság különböző formáit, területeit, mert az adott kérdés tárgyalásánál ezek komplexitása határozza meg az egyén döntéseit. Vizsgálódásainkat mindenekelőtt az ún. homogén típusú házasságokra szűkítjük, azaz olyan házasságokra, amelyben a férj és a feleség is azonos osztályhoz, ill. réteghez tartozik. Bár ez nem ennek a dolgozatnak a tárgya, de megjegyeznénk, hogy megítélésünk szerint jelenleg ez a házasságtípus a jellemző, főként az értelmiségi és mezőgazdasági rétegekben. Vö.: Szilágyi Vilmos: *A párválasztás és családalapítás problémái*. In.: *Család és házasság a mai magyar társadalomban*. Bp., 1971.

A számok jól mutatják, hogy a „felvilágosultság” jelentős mértékben függ a lakóhelytől, részben annak következtében, hogy a felvilágosításnak kisebb helyiségekben általában kevesebb formája létezik, részben azért, mert főleg falun még ma is bizonyos szegélylősséggel kezelik a szexuális élettel összefüggő kérdéseket. Mindkét ok jól tükröződik abban a tényben, hogy a felvilágosítás legismertebb és — a felmérés tapasztalatai szerint — a legjobb formáit a TV és a rádió ilyen témájú előadásai és a különböző szakkönyvek jelentik. Ezek függetlenek a helyi viszonyoktól és biztosítják a válaszkérés bizonyos mértékű intimitását. Figyelmet érdemel az a tény, hogy a megkérdezett férfiak 49,3%-a felvilágosításnak egyetlen formáját sem tudta megnevezni. A felvilágosítás iránt tanúsított kisebb érdeklődésben döntően motiváló tényező bizonyos felületesség, ill. a felelősség nőre történő áthárítása, mint egyfajta rosszul értelmezett nemek közötti munkamegosztás.

2. *A védekezés.* A védekezés mint a családtervezés egyik feltétele elsősorban orvosi szempontú megközelítést kíván. Ezért itt csak néhány általános tapasztalat összegzésére szorítkozunk. Két fontos tendenciát kell kiemelni az elmúlt évek fejlődéséből. Az egyik, amit a felvilágosításnál is említettünk, hogy a védekezés a nem kívánatos terhesség megelőzésére irányul, és nem megszakítására. A másik, hogy az utóbbi években a védekezés lehetőségei egyre szélesednek és egyre biztonságosabbá válnak. A felmérés során megkérdezettek 94,6%-a helyeselte, ill. megfelelőnek minősítette a védekezés lehetőségeit. A meglevő lehetőségek a felvilágosítással párosulva a következő években hatékonyabbá válhatnak, eredményeik még nyilvánvalóbbak lesznek.

3. Lényeges feltétele a családtervezésnek a *házastársak közötti viszony* is. Azokban a családokban, ahol a házastársak kellő érzelmi alapon, megfontoltan kötődtek házasságot, felelősséget éreznek egymás és a születendő gyermekek iránt, ahol tartós együttélésre kívánnak berendezkedni, ott általános a családtervezés. Ahol a fenti összetevők kisebb vagy nagyobb mértékben hiányoznak, ott a családtervezés sem jellemző, ill. negatív előjelű (lehetőleg ne legyen gyermek).

4. A családtervezés általánossá válásának egyik oka a *nők emancipálódása*, a termelésbe való fokozott bevonása, amely a gyermek vállalásából fakadó felelősséget és feladatokat megosztja a házastársak között. Megszűnőben van az a korábbi gyakorlat, mely szerint a gyermeket tulajdonképpen az anya vállalta (a gondozást, nevelést), az apa főként a gyermekkel járó anyagi terheket viselte. E megváltozott helyzet az apa részéről is nagyobb felelősséget követel, s ez érdekeltté teszi az apát is a családtervezésben.

5. Minden korban meghatározhatók a termelési mód által determinált *szükségletek*. Ezek objektív tartalmát a társadalom adott fejlettségi szintje határozza meg. E társadalmilag determinált objektív szükségletek egyéni szükségletek formájában — szubjektíve — jelennek meg. Az egyéni szükségletek struktúráját, valamint azt, hogy ezek, mennyiben adekvátak a társadalmi szükségletekkel, az egyén tudati fejlettsége, osztályhelyzete, *végző soron* viszonyai határozzák meg. Ennek következtében az egyéni szükségletek szintje meghaladhatja a társadalmi fejlődés által determinált, tehát reális szükségletek szintjét, de el is maradhat mögötte.

A társadalom adott fejlettségi szintjén kielégíthető szükségletek két csoportba sorolhatók: a tudatosult és a nem tudatosult szükségletek csoportjába. A kettő közötti választóvonal természetesen nem merev határt jelez, és mozgása, azaz a szükségletek tartalma az egyén vagy család tudati fejlettségének, műveltségének függvénye. Tudatosult szükséglet általában minden egyén esetében a lakás, a létfenntartáshoz nélkülözhetetlen élelmezés stb., tehát a szűkebb értelemben vett anyagi szükséglet. Pl. egy idősebb munkáscsalád esetében ide tartoznak még a szórakozás bizonyos formái, bizonyos mértékű egészségügyi szükségletek. Ugyanezen család fiatalabb tagjait véve

alapul tovább bővül a felismert, ill. tudatosult szükségletek köre az oktatás bizonyos formáival, művelődéssel, esetleg sporttal stb. Ideális esetben a reális szükségletek és a tudatosult szükségletek fedik egymást.

A reális szükségletektől megkülönböztetjük a szükségleteknek azon szféráját, melyek kielégítése a társadalom anyagi és tudati viszonyai fejlettségének adott szintjén nem indokolt, ill. a társadalmi átlag számára nem lehetséges. Ezeket nevezzük quasi szükségleteknek. E szükségletek részben pozitívak, amennyiben a fejlődés egyik hajtóerejét jelentik, részben negatívak (erről alább részletesen kívánunk szólni). Megjegyezzük, hogy a quasi szükségleteknek is van egy olyan szférája, amely — a szocialista társadalmi viszonyok ellentmondástól egyáltalán nem mentes fejlődése következményeként — az egyén partikuláris viszonyai között kielégíthető. A tudatosult szükségletek és a quasi szükségletek alkotják együtt az *igényeket*.

Hogy jelentkeznek ezek a problémák a családtervezés viszonylatában? Ahhoz, hogy a kérdésre minél pontosabban tudjunk válaszolni, osztályok, ill. rétegek szerint kell vizsgálódásunkat végezni.

I. A családtervezés szempontjai

Anyagi feltételek és lehetőségek (lakás, jövedelem)

Az anyagi feltételeknek az a minimuma, amely a gyermek, ill. gyermekek fogadásához és felneveléséhez szükséges, az egészséges lakásban és a házasságok összjóvedelmének olyan mértékben jelölhető meg, amely lehetővé teszi a gyermekek korszerű gondozását (élelmezés, ruházkodás stb.). Ez a reális szükséglet az elmúlt 10 évben gyakran nem volt kielégíthető. Különösen igaz ez a lakásra nézve. A 10 évvel ezelőtti állapotot a hosszú várakozás időszakaként jellemezhetnénk. A fizetések alacsonyabb szintje, a lakásépítkezések lassabb üteme, bizonyos társadalmi tudatbeli problémák következtében gyakran egy munkáscsaládnak 5—10 évig is kellett várnia lakásra. Ez a tény természetesen csökkentette a szülési kedvet, illetve a gyermekek számát. Ott, ahol együtt lakott a család (két generáció), vagy albérltetbe kényszerültek a fiatal házasságok egy, legfeljebb két gyermeket vállalhattak. Mikorra lakáshoz jutottak, a nők általában túl voltak azon a koron, amelyben még lehet, illetve érdemes szülni.

Ez a helyzet az országos átlagot tekintve az utóbbi 5 évben valamelyest javult. Közismert intézkedések következtében a várakozási idő lecsökkent. Társadalmunk fejlődésének eredményeként kiszélesedtek a társadalmi segítség lehetőségei. A jól dolgozó fiatalok munkahelyükön is gyakran komoly támogatást élveznek. (Pl. lakásépítési kölcsön, kamatmentes kölcsön, ifjúsági alap, munkáslakás-építési akció, KISZ-lakások stb.) Ezek olyan tényezők, melyek eredményeként a lakásigények 5 éven belül általában kielégíthetőkké váltak. Ez nemcsak az első gyermek születésének időpontját hozza előbbre, de a gyermekek számára is ösztönzőleg hat. A támogatás formái közül kiemelnénk a két gyermekre adható ún. szociálpolitikai kedvezményt, amelynek jelentős szerepe van a két gyermekes családtípus kialakításában.

Bár a jelenlegi lakáviszonyok általában lehetővé tennék — a fejlődés tendenciái pedig nemcsak lehetővé tennék, de igényelnék is — a három gyermekes család kialakítását, mégis meg kell állapítani, hogy a házasulandó fiatalok családtervezésére a két gyermek a jellemző, mint ezt a KSH 1974-ben készített felmérésének egyik táblázata is mutatja. (Az alábbi táblázat 2619 pár válaszait tartalmazza %-os megoszlásban.)⁶

⁶ Az 1974. évi családtervezési, termékenységi és születésszabályozási vizsgálatok főbb eredményei. KSH. Bp., 175. nov. 18. 47—48. l.

Menyasszony által tervezett és ideálisnak tartott gyermekszám

Ideális	Tervezett gyermekszám					Összesen
	0	1	2	3	4—x	
0	—	—	—	—	—	
1	—	90,0	10,0	—	—	100
2	0,2	9,2	83,6	6,3	0,7	100
3	0,1	2,0	61,9	33,3	2,7	100
4	—	1,3	54,7	29,3	14,7	100
5—x	—	—	30,8	15,4	53,8	100

Völegény által tervezett és ideálisnak tartott gyermekszám

Ideális	Tervezett gyermekszám					Összesen
	0	1	2	3	4—x	
0	—	—	—	—	—	
1	—	45,0	40,0	15	—	100
2	0,4	7,8	82,8	8,2	0,8	100
3	0,3	4,2	59,1	33,4	3,0	100
4	1,0	5,0	55,6	22,2	16,2	100
5—x	—	9,1	36,3	27,3	27,3	100

Arányaiban hasonló képet mutat felmérésünk eredménye is.

Foglalkozás szerinti megoszlás	Ideálisnak tartott gyermekszám**			Tervezett gyermekszám*			Megszületett gyermekek sz.		
	1	2	3	1	2	3	0	1	2
Fizikai dolgozó	17	44	10	29	39	8	26	17	13
Alkalmazott	5	56	25	3	44	10	21	10	9
Értelmiségi	—	24	23	2	45	1	43	37	32
Összesen:	22	124	58	34	128	19	90	64	54
Összesen %-ban:	10,7	60,7	28,6	18,0	70,0	12,0	43,2	30,7	26,1

* Erre a kérdésre 27 fő nem válaszolt. Egyáltalán nem tervez gyermeket 11 fő, ebből 9 munkás (oka a rossz házasság), 1 munkás 4 gyermeket tervez.

** Nem válaszolt: 4 fő

A két gyermekes családtípus általánossá válásában döntő szerepe van a megnövekedett igényeknek, a szülők elfoglaltságának és a társadalmi ösztönzésnek.⁷ Vegyük sorra ezeket a tényezőket!

A megnövekedett igények tekintetében pozitívként kell megítélni a tudatosult szükségletek körének bővülését, főként ami a lakáskultúrát, higiénát, művelődést, tanulást illeti.⁸ Az igények növekedésének másik összetevőjét az quasi szükségletek al-

⁷ Vö. „Az 1966. évben házasságot kötöttek családtervezési, termékenységi és születésszabályozási magatartása 1966—1972 között.” KSH. Bp., 1974. jún. 17. 119. l.

⁸ Lásd erről részletesen a „Háztartásstatistika 1975” Statisztikai Időszaki Közlemények, 383. köt. Bp., 1976. szept. 30.

kotják. Ezek a megnövekedett jövedelmekből sem realizálhatók; vagy csak bizonyos jobban fizető szakmák esetében elégíthetők ki részben. Ezek az igények megnyilvánulnak pl. az öltözködésben („rongyrázás”), élelmezésben (ki mit visz tízóráira), s részben a szülők közvetítésével, részben a gyermekközösségeken továbbgyűrűzve⁹ azt eredményezik, hogy általánossá válik a két gyermek, mivel ezek az igények két gyermek esetén részben kielégíthetők. Az említett igények, ezen belül főként a quasi szükségletek szférája a családtervezés szempontjából negatívumként esnek latba. Az igények növekedésének van még egy pozitív mozzanata: megnőtt a gyermek gondozásával, nevelésével kapcsolatos igényesség. S bár ez önmagában pozitív, végsősoron ez is a születendő gyermekszám korlátozása irányába hat.

Minden családalapító fiatal nézeteit meghatározzák azok a vonások, melyek azt a családot jellemezték, ahol ő felnő. Így családtervezéssel kapcsolatos igényeiket is meghatározzák korábbi életkörülményeik. Aki többgyermekes család tagjaként nőtt fel, általában maga is többgyermekes családot tervez. Az „egykek” zömmel egy, esetleg két gyermeket akarnak, játszótárs nélküli gyermekkoruk tapasztalatán okulva.

Szólni kell itt egy sajátos problémáról, amely ebben az összefüggésben sem lényegtelen. A mai 30 éven aluli házások (felszabadulás utáni generációt) felnevelő szülők ahhoz a sok tekintetben szerencsétlen korosztályhoz tartoznak, akik divatos kifejezéssel élve „kifogták” az elmúlt évek legnehezebb időszakait. S miután saját gyermek- és ifjúkoruk általában nem volt gondtalan és problémamentes, elterjedt e korosztályban a „legalább a gyermekeinknek legyen jó” szemlélet. Ez a családon belül pl. a gyermekekkel szembeni követelmények csökkenésében, különböző formájú kényeztetésben stb. nyilvánult meg. Társadalmunk fejlődése megteremtette ennek anyagi lehetőségét. Bár megállapítható, hogy ezek a fiatalok alapján helyesen illeszkedtek be a társadalom életébe — mind anyagi termelő, mind szellemi életébe — de az említett szemléleti hibák okai között a fentiek sem elhanyagolhatók.

Családtervezés a munkáscsaládoknál

A családtervezés szempontjai közül a munkáscsaládoknál az első helyre az anyagi szempontok, illetve a családi légkör került. A megkérdezetteknek mintegy 50%-a az anyagi szempontokat: lakás, jövedelem; a másik 50%-a a családi légkört: a házastársak közötti jó kapcsolatot, érzelmi harmóniát, stb. jelölte meg, mint a családtervezés legfontosabb tényezőjét. A családi légkör megítéléséhez e felmérés során nem gyűjtöttünk elegendő adatokat, ily módon elsősorban az anyagi szempontok oldaláról közelítjük meg a problémát, de annak tudatában és hangsúlyozásával, hogy ezek a családi légkörrel együttesen határozzák meg a családtervezést.

A családtervezés anyagi feltételeinek minimuma és maximuma közötti szóródást meghatározza a foglalkozás, a munkahely, s mindkettőnek függvénye az elért jövedelemszint, illetve növelésének lehetősége. A munkásfiatalok lakáshelyzetére meghatározóak a fentebb ismertetett tendenciák, különösen az utóbbi 5 év fejlődési irányát tekintve. Jelenleg még kevésbé dominánsak a fejlődés e tendenciái. A megkérdezetteknek több, mint fele albérletben, illetve szülőknél lakik, és a lakással rendelkezők kö-

⁹ Hadd említsünk meg 1—2 szélsőséges példát ennek illusztrálására! Beszélgetéseink során az egyik mama panaszkolta, hogy általános iskolás leányát nem győzi ruhával, divatos cipővel s még így sem éri el azt a nívót, amit az osztály legtöbb tanulója képvisel. A másik szülő az ismét divatba jövő zsúrokat említette és azt a szemléletet, amelyet talán így lehetne jellemezni: „Tegyük túl az előző összejövetelt tartó családon!” Ugyanakkor a fodrászmama elkicskedett, hogy 8 éves kislánya locsolóinak 20 Ft-ot adott fejéenként.

zül is csupán elenyésző százalék kapott munkahelyétől anyagi támogatást. Ez az arány a közeljövőben várhatóan javulni fog az említett rendelkezések következtében. Ennél lényegesen jobb a helyzet az ipar egyes ágaiban pl. az építőiparban, ahol a munkahely jellegéből, a munkás szakképzettségéből adódóan a lakásprobléma könnyebben megoldható.

A kérdőívek alapján megállapítható, hogy a nem régen hozott bérintézkedések ellenére még mindig komoly különbség van a munkások keresete és aközött az összeg között, amit családterveik megvalósításához szükségesnek tartanak. A különbség 7—800 Ft-tól 3000 Ft-ig terjed. A szükségletek és az igények objektíve is ellentmondásos viszonyán túl ebben nem kis jelentősége van az ún. quasi szükségleteknek. A fent említett két tényező a kétgyermekes család általánossá válását eredményezi a munkásfiatalok körében. A kétgyermekes családok létrejöttében ezen kívül fontos szerepe van a társadalmi ösztönzésnek, mindenekelőtt az anyasági segélynek és a lakásonként adható ún. szociálpolitikai kedvezménynek.

A munkásnők döntő többsége igénybe veszi a gyermekgondozási segélyt,¹⁰ és általában úgy tervezik a gyermeket, hogy a két gyermek esetén igénybe vehető hat év együtt jelentkezék. Ez természetesen nemcsak egyéni, hanem társadalmi érdek is. Van ennek azonban egy sajátos vetülete, amely ellentétes a munkahelyi érdekekkel. Egyik ipari nagyvállalatunk vezető beosztású dolgozója mondta el, hogy kismamáik döntő többsége mintegy 95—96%-a nem jön vissza a vállalathoz dolgozni a hat év eltelté után. Tekintettel arra, hogy három műszakban dolgozó üzembről van szó, a gyermekes szülők ezt nem tudják vállalni, de még az egyműszakos beosztást sem, mert a munkahelyi nagyobb fizikai igénybevétel miatt nem képesek megfelelően eleget tenni a családi követelményeknek. Ezért vagy a hat év alatt szereznek valami olyan végzettséget, amivel más könnyebb munkakörben is el tudnak helyezkedni, vagy szakmai képezésük ellenére — melyet a vállalattól kaptak — elhelyezkednek könnyebb munkakörben, szakképesítés nélküli dolgozóként.

Szintén a kétgyermekes család kialakulását segíti elő a szociálpolitikai kedvezmény, amit két gyermekre adnak. Államunknak ez a rendelete, amely jól tükrözi humanista céljainkat, alapvetően pozitív változásoknak teremti meg az alapját. De ezzel összefüggésben is meg kell említeni néhány negatív tendenciát. Akadnak olyanok, akik visszaélnak ezzel a lehetőséggel olyan formában, hogy akkor is aláírják a szerződést, amikor tudják, hogy például házasságuk érzelmileg nem kellően megalapozott, tartóssága több, mint kétséges. De a gyermek révén kapható kedvezmény — felelőtlenül — mégis a gyermek vállalásra ösztönöz. Ezt a nem kívánatos és szerencsére nem túl gyakori jelenséget, illetve az ilyen „számításból” született gyermeket nevezi az elnevezésekben leleményes köznyelvünk „lakásgyerek”-nek.

Összességében természetesen nem ez a jellemző. Az az tény, hogy a családtervezésekben gyakoriságát tekintve a két gyermek után az egy gyermekes család következik, inkább az ellenkező tendenciát teszi hangsúlyossá: a gyermeket nagy felelősséggel, igényességgel — minden tekintetben — várják, gondozzák, nevelik. A munkáscsaládok családtervei a mindennapok realitására épülnek, de ugyanakkor megfogalmazzák az objektív adottságokkal szembeni többletigényeiket is, melyek a fejlődés során — egyre növekvő mértékben — kielégíthetőkké válnak.

¹⁰ Lásd a gyermekgondozási segély igénybevételét mutató táblázatokat.

A parasztcsaládokat vizsgálva is megfigyelhető a gyermekszám korlátozására irányuló törekvés, főként ha a korábbi évekkel hasonlítjuk össze. Míg a régi falusi családban gyakori volt a háromnál több gyermek, addig a mai fiatalok családtervezésére két gyermek jellemző. (Megjegyzendő, hogy e tekintetben is tapasztalható eltérés az egyes vidékek, tájegységek között, amely elsősorban bizonyos tudati problémákkal, pl. a vallásosság, valamint a védekezés korlátozottabb mértékével függ össze.) Csongrád megye viszonylatában a kétgyermekes család a jellemző.

A gyermekek számának csökkenése nem magyarázható a lakáskérdéssel, sem a jövedelmek alakulásával, mert akár korábbi viszonyítási alapot választunk, akár az utóbbi tíz év fejlődését tekintjük, mindkettő pozitív változáson ment át.

Falun a lakáskérdés nem vetődött fel olyan élesen. Részben azért, mert a házépítés a nagycsalád, rokonság összefogásával viszonylag olcsón megoldható, részben azért, mert megszokottabb a szülőkkel való együttélés. Végül mert a korábban jellemző városba települési tendencia ezt nem tette indokolttá. Kiemelkedő azonban egy másik tendencia, amely csak falusi jelenség. Említettük, hogy korábban — különösen nagyobb városok közelében, ahol a város szívóhatása jobban érződött — megfigyelhető volt a munkaképes lakosságnak, főként a fiataloknak az elvándorlása. Ez összefüggött sokhelyütt a termelőszövetkezetek fejlődési problémáival, a szakmásozás korlátozottságával, a fizetési feltételekkel stb. Ennek eredményeként a falvak viszonylatában egy öregedési folyamat alakult ki. Ez a tendencia a fenti körülmények megváltozásának következtében megállt, sőt néhány esetben ellenkező előjelűre változott. A termelőszövetkezetek megerősödése, a háztáji gazdaságokban végzett családi termelésből értékesített árukból származó bevétel kedvezően befolyásolta a jövedelmek alakulását. Tekintettel arra, hogy a megélhetési költségek falun, mely a családtervezésnél fontos szempont, részben a családi termelés következtében alacsonyabbak — ebben sem kereshetjük a gyermekszám csökkenésének okát. „E jelenség... új gazdasági funkció előtérbe lépésének, a család fogyasztó közösséggé válásának a következménye” — állapítja meg Hegedűs András.¹¹ Kétségtelen tény, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezésének és ennek következményeként a paraszti életforma (célok, gondolkodásmód stb.) megváltozásának eredményeként jelentősen nőtt a tudatosult szükségletek szférája, és komoly mértékben nőtt a quasi szükségletek köre is.

E változás eredményezi elsősorban a gyermekszám csökkenését. E megállapítás igazolására egy különleges példa: megyénkben (de országosan is) vannak olyan községek, melyeknek sajátos adottságaik folytán — pl. gyümölcstermesztés — lakosai az átlagot jóval meghaladó jövedelemmel rendelkeznek. Ennek alapján joggal gondolnánk, hogy itt jellemző a több gyermek, tekintettel arra, hogy ezek eltartása, a megnövekedett igényeket is tekintetbe véve, nem okoz gondot. S várakozásainkkal ellentétben az tapasztalható, hogy itt is a 2 gyermek a jellemző. A gyermekszám növekedése helyett az igények, irreális szükségletek szférája nőtt meg, sőt elégtődött ki, pl. autót kapnak a gyerekek is.

Az értelmiségi család

A fiatal értelmiségiek családtervezési szempontjaiban az anyagi feltételek inkább a minimumhoz állnak közelebb. Ezt alapvetően két tényező indokolja: 1. az értelmiségiek alacsony kezdő fizetése, és 2. a családalapítás időpontjának kitolódása a mun-

¹¹ Hegedűs András, *A falusi család gazdasági funkciójában bekövetkező változások és következményeik*. In.: „Család és házasság a mai magyar társadalomban.” 108. l.

kás- vagy parasztfiatalokhoz viszonyítva. Így a feltételek között nem szerepel az önálló lakás, csupán a lakáskörülmények valamilyen fokú rendezettsége, pl. munkahely által nyújtott átmeneti lakásmegoldás vagy albérlet, ahol nem ellenzik a gyermeket stb. (Itt jegyeznénk meg, hogy mivel a lakáskérelmek elbírálásához a gyermekek száma fontos szempont, nemcsak az értelmiségiek, hanem más foglalkozási ágak körében is gyakori, hogy az időrendet tekintve a sorrend: gyermek(ek), lakás.) Tekintettel arra, hogy a képesítésnek megfelelő elhelyezkedés gyakran a szülőktől távoli helységeken történik, ez is egyik oka, hogy a lakáskérdést a szülőkkal való ideiglenes együttlakással is csak ritkán lehet megoldani. További gondot jelent, hogy a tipikusan értelmiségeket foglalkoztató intézetek (általános és középiskolák, egyetemek, kutatóintézetek stb.) kisebb anyagi lehetőségekkel rendelkeznek, így a támogatás mértéke is korlátozottabb, mint a vállalatok, termelő üzemek esetében. Jobb helyzetben van e tekintetben a falusi értelmiség, ahol a lakáskérdés könnyebben megoldható (építkezés, szolgálati lakás stb.) formájában. Kivételt képeznek még azok a fiatal házaspárok, akiket valamelyik vagy mindkét fél szülei anyagilag támogatni tudnak. Azt a tényt, hogy az értelmiségi családok családtervezésére is a 2 gyermek jellemző, a már elmondott okon kívül a nem magas jövedelmek (35 éven aluliakról lévén szó, még kicsi a „kifutási lehetőség”) és bizonyos neveltetési tényezők indokolják. Az értelmiségi házaspárok esetén az igények, szükségletek struktúrájának ma sokkal nagyobb hányadát teszik ki a társadalmilag indokolt és tudatosult szükségletek (lakáskultúra, egészségügyi kultúra, művelődés stb.), és kevésbé jellemzőek az irreális igények, miután ezek kielégítésének a lehetősége is kisebb. Ezeknek a — hangsúlyoznánk — reális szükségleteknek a kielégítése gyakran csak időszakos lemondások árán oldható meg, s a még később kifejtendő más szempontokkal együtt azt eredményezi, hogy az értelmiségi házaspárok családterveiben általában 2, ritkábban 1 még ritkábban 3 gyermek szerepel.

Alkalmazottak

A társadalomnak ez a rétege igen sokféle foglalkozású, műveltségű és több szempontból is igen eltérő sajátosságokat mutató csoportokat foglal magában, ezért szükségesnek tartjuk leszögezni, hogy nem elemezzük a teljes spektrumot, csupán néhány társadalmilag jelentős magatartásformát, gondolkodástípust emelnénk ki. Az alkalmazottakhoz soroljuk a hagyományos értelemben vett alkalmazottakon kívül (adminisztratív dolgozók) a szolgáltató iparban dolgozókat, általában az ún. tercier szektort. Az e csoport, ill. réteg jövedelmének jelentős részét nem a munkabére alkotja, annak ellenére, hogy tagjai „kétkezi munkát végeznek”. E tudatukat determináló tény a vizsgálódásunk szempontjából is lényeges különbségek forrása lesz.

Az alkalmazottak létszámban legjelentősebb csoportját az adminisztratív dolgozók alkotják. Ez a csoport a munkahelyeken általában nem alkot önálló kollektívát, hanem más egységekbe — leggyakrabban értelmiségiekbe, vezető beosztású alkalmazottak körébe — épül be. Ennek következményeként igényeiket is (életmódját, szükségleteit stb.) környezetük szabja meg, ill. környezetük igényeihez igazítják, annak ellenére, hogy ez általában meghaladja anyagi lehetőségeiket. Ez úgy jelenik meg, mint a lakással, ill. a lakberendezéssel kapcsolatos luxus igények, átlagon felüli öltözködési igények stb., s mindezek eredőjeként e rétegben — bár jellemzőnek a két gyermek tekinthető — gyakoribb az 1 gyermek, mint más rétegeknél, és szinte nem is akad 3 gyermek. (Megjegyzendő, hogy ebben a rétegben a leggyakoribb az ún. heterogén házasság. Főként a feleség az adminisztratív dolgozó, a férj munkás vagy értelmiségi. Az előbbi esetben — annak is függvényeként hogy a házasságban belül ki a befolyáso-

sabb, az erősebb fél — általában a feleség szempontja érvényesül. Az utóbbi esetben, ha a férj értelmiségi, akkor az asszonynak főként anyagi szempontjai találkoznak a férj szakmai gondjaival, és közös egyetértéssel korlátozzák a gyermekek számát 1—2 főben.)

Az alkalmazottak másik csoportját az ún. tercier szektor alkotja. E csoport a családtervezés szempontjából azért igen jelentős, mert igényeik és ezek kielégítésének lehetőségei is meghaladják — esetenként jóval felülmúlják — a társadalmi átlagot. Ebbe a csoportba tartozó fiatal házások jövedelemviszonyai¹² is jóval kedvezőbbek, mint más rétegeké, és ez elsősorban az igények növekedésében szembeötlő. Ezzel indokolható az a tény, hogy e csoportban is 2—1 gyermek a jellemző a családtervezésben, csupán a feltételek változnak, mind a gyermek fogadását, mind nevelését illetően. Tekintettel arra, hogy e csoport kielégített vagy kielégíthető szükségleteit mint a társadalmi átlag reális szükségleteit tüntetik fel, viszonylag kisebb létszámuk ellenére is éreztetik hatásukat, főként olyan rétegek, ill. családok körében, ahol az öntudat fejlődése elmaradt a társadalmilag kívánatos szint mögött. Ennek következtében e csoport hatása — bizonyos közvetítések révén — nem tekinthető jelentéktelennek.

Külön kategóriát alkotnak a kisiparosok, kis-magántulajdonosok. Bár erre a csoportra nézve is megállapítható az igen magas jövedelemszint, az ezt tükröző luxus igények, de éppen azért, mert e tények közismertek, az átlagtól való jelentős eltérésük következtében nem válnak szélesebb körök számára értékmérővé (kevésbé elérhetők vagy elérhetetlenek.) E családokon belül az alacsony gyermekszámot a magas igényeken és bizonyos kapitalisztikus szemléletmódon túl az is determinálja, hogy a család anyagi helyzetét fenntartó férj nem tud részt vállalni a gyermekgondozás és nevelés feladataiból.

II. A szülők elfoglaltsága

A családtervezésnél fontos szempont a fiatal házások elfoglaltsága. Arra az egyre inkább erősödő tendenciára gondolunk, amely foglalkozástól és munkahelytől, beosztástól és lakhelytől függően előírja a rendszeres továbbképzést, tanulást, s így jelentős tényező a családtervezésnél is. Ezeket a munkán kívüli elfoglaltságokat alapvetően két csoportba oszthatjuk:

- a) tanulás, képzés,
- b) társadalmi elfoglaltságok.

a) Szocialista rendszerünk növekvő anyagi és szellemi igényeinek következményeként egyre általánosabb a munka melletti tanulás. Igaz ez a megállapítás a 35 éven aluli házások esetében is. Jóllehet e korosztályban ritkább, aki a 8 általános végzettséget akarja megszerezni, inkább az érettségi, illetve valamilyen felsőfokú végzettség a cél, de a tanulás, mint elfoglaltság mindenképpen olyan tény, amellyel a családtervezésnél számolni kell. Foglalkozási ágaktól függően ez a tény a gyermek születésének idejét tolja ki hosszabb vagy rövidebb idővel pl. attól függően, hogy a házastársak egyike vagy mindketten tanulnak-e. A 4822 házaspárra kiterjedő HL 66—72 vizsgálat adatai szerint az első gyermek születésének időpontját késleltető okok az alábbi sorrendet mutatják:¹³

¹² Csongrád megye statisztikai évkönyve. 1973. 234. l.

Ez a tendencia a TTF előrehaladásával egyre inkább növekedni fog.

¹³ „Az 1966. évben házasságot kötöttek családtervezési, termékenységi és születésszabályozási magatartása 1966—1972 között.” KSH. Bp., 1974. jún. 17.

okok			
tanulás	+	anyagiak	34,4%
tanulás	+	egyéb	33,2%
lakás	+	tanulás	29,8%
lakás	+	anyagiak	29,4%
anyagiak	+	egyéb	29,0%

Értelmiségi családok, főként tudományos pályán dolgozók esetében az állandó képzés szükséglete nemcsak a szülés idejét módosítja, de a gyermekszám meghatározásánál is döntő tényező a korábban már említett anyagiakon kívül. Sok fiatal értelmiségi házaspár véleményét summázhatnánk úgy, hogy 2 gyermek gondozása és nevelése még megoldható — némi áldozatok árán — anélkül, hogy a házások bármelyike tartósan kiesne munkájából. A két gyermek vagy igen kicsiny, vagy 4—5 éves körülménnyel szülessen, mert az édesanya így tudja a legoptimálisabban behozni. Ennek következtében a gyermekgondozási segélyt az értelmiségi édesanyák kisebb százalékban veszik igénybe.¹⁴ Jól mutatja ezt a gyermekgondozási segélyt igénybevevő nőknek iskolai végzettség szerinti csoportosítása!

A gyest igénybevevő nők száma kereső nők százalékában és legmagasabb iskolai végzettség szerint!¹⁵

Nem járt iskolába	Ált. isk.	Ált. isk. + szakmunkás isk.	Középfokú isk.	Középf. + szakm.	Felsőfokú tanint.
62,1%	80,9%	81,6%	76,3%	76,7%	56,1%

Pontosabb képet kaphatunk, ha foglalkozás szerint a segély igénybevételének időtartamát vizsgáljuk. Csak néhány jellemző mutatót emelünk ki a KSH ide vonatkozó adataiból:¹⁶

Foglalkozás	A segélyezés időtartama	%
mg. fizikai	31 és több hó	62,8%
ipari, építőipari fizikai	31 és több hó	42,9%
orvos, gyógyszerész	0—6 hó	46,5%
mg. mérnök	0—6 hó	44,5%
tanár	0—6 hó	36,6%
	7—12 hó	25,6%
ügyviteli és iroda-gépesítési foglalkozás	0—6 hó	15,6%
	7—12 hó	19,8%
	13—18 hó	15,2%
	31 és több	22,3%

A fenti táblázat tanúsága szerint a fizikai dolgozó nők nagyobb része a gyest teljes időtartamát igénybe veszi, míg a szellemi foglalkozásúak jelentős része csak nagyon

¹⁴ Lásd: A gyermekgondozási segély igénybevételét mutató táblázatot, valamint *Statistikai Időszaki Közlemények*, 147. kötet 36. 42., 43. l.

¹⁵ „A gyermekgondozási segély főbb adatai 1967—1974.” *Statistikai Időszaki Közlemények*, 348. köt. KSH. Bp., 1975. júl. 7. 65. l.

¹⁶ Uo. 61. l.

rövid ideig él vele. Az alkalmazotti kategóriában a szóródás egyenletesnek mondható. Ezen adatok ismeretében hangsúlyozni kívánjuk:

— a szakmai továbbképzés, a tanulás szükséglete és igénye elsősorban szellemi foglalkozású házaspárok (nők) esetében akadály a több gyermeknek, de természetesen más társadalmi réteghez tartozó egyéneknél is jelen van — kisebb százalékban mint korlátozó tényező.

— A gyermekgondozási segély igénybevétele a szakmai lemaradás veszélye mellett anyagi szempontok is korlátozzák.¹⁷

A kereset nagysága	A ma. iparban dolgozó gyest igénybevevő nők (az összes %-ban)
1001—1500	69,8 %
1501—1800	17,5 %
ugyanakkor 2301—2500	0,2 %

Az országos adatokban meglevő tendenciák felmérésünk eredményeiben is megfigyelhetők.

Igénybe vették a gyermekgondozási segélyt

Felvétel helye	Igen (fő)	Nem (fő)	Még nem volt (fő)	Nem vála- szolt (fő)	Összesen
Mezőgazdasági Tsz	21	2	3	8	
KTSZ	29	1	2	8	
Kutató Intézet	5	5	3	10	
Ipari nagyüzem	45	9	5	2	
Egyetem	8	39	3	—	
Összesen:	108	56	16	28	208

Megjegyezzük, hogy a gyest. igénybevevő nőknek a kereső nőkhöz viszonyított aránya a 3 Dél-Magyarországi megyében majdnem azonos:¹⁸

Bács m.	— 64,1 %
Békés m.	— 64,2 %
Csongrád m.	— 64,8 %

b) Társadalmi elfoglaltságnak nevezünk minden olyan társadalmilag hasznos tevékenységet, amelyet főként munkaidőn túl végez az egyén vagy kollektíva, és amely a társadalom erkölcsi, esetleg anyagi megbecsülését vonja maga után.¹⁹ Tekintettel arra, hogy ez az előző szempontoktól eltérően kevésbé differenciálható foglalkozás, végzettség stb. szerint, ezért itt 3 motiváló tényezőre hívnánk fel a figyelmet:

— A társadalmi elfoglaltságok egy része értelemszerűen a 35 éven aluliakra korlátozódik pl. KISZ. Ugyanakkor „a fiatalok többet bírnak” vagy „hadd mutassák meg mit tudnak” jelszóval a korhatár nélküli társadalmi feladatokból is komoly részt kapnak ill. vállalnak.

— Az utóbbi években egyre inkább előtérbe került az ún. nemzedékváltás problémája, s ennek eredményeként is mind több fiatal kerül komoly funkciókba.

¹⁷ „Gyermekgondozási segély.” Statisztikai Időszaki Közlemények, 147. köt. KSH. Bp., 1969.

¹⁸ Uo. 41. l.

¹⁹ Lásd: A munkán kívüli rendszeres elfoglaltságot mutató táblázatot.

— A nők emancipálódásának következményeként a nők egyre aktívabb szereplői lesznek társadalmi-közéletünknek. Ez a rendkívül pozitív tendencia nem jár együtt a családon belüli munkamegosztás ugyanilyen arányú változásával. E tényezők együttesen ismét a gyermekszám korlátozása irányába hatnak. A társadalmi feladatok inkább a gyermeknevelés szempontjából jelentenek gondot. A túlságosan elfoglalt szülők gyakran nem tudják — szubjektív jószándékuk ellenére sem — megfelelően ellátni gyermekeiket. E tapasztalaton okulva fiatal házások a gyermekszám csökkentésével vélik ezt ellensúlyozni, illetve terveikben a két gyermek, mint olyan optimális szám jelentkezik, amelynek nevelési feladatait még el tudják látni társadalmi megbízatásaik és a munka mellett is.

Munkán kívüli rendszeres elfoglaltság

Felvétel helye	V a n			Nincs	Nem válaszolt	Összesen
	csak férj	csak feleség	mindkettő			
Mg TSz	14	7	2	15		
KTSZ	3	6	3	24		
Kutató Intézet	2	2	3	9		
Ipari nagyüzem	8	20	6	27		
Egyetem	6	3	40	1		
Összesen:	33	38	54	76	7	208

III. Az időtényező

a) A szülők életkora

Fiatalok családtervezésekor szükségszerűen felvetődő kérdés: mikor és meddig lehet, illetve érdemes szülni, mi az optimális életkor, ill. különbség szülő és gyermek között? A kérdés orvosi szempontból viszonylag könnyen megválaszolható. A mindennapi élet azonban ennél sokoldalúbban veti fel a kérdést. Az első szempontként tárgyalt anyagi feltételek, illetve ezek megteremtésének lehetősége adja az első határt. Itt szeretnénk kitérni a tervek és a megvalósulás közötti diszkrepanciára. Minden fiatal házaspár szemében a gyermek fogadásának alapvető feltétele — tegyük hozzá reális feltétele — a megfelelő lakás. A valóság azonban a sorrendet általában megfordítja. Mindenekelőtt, mert Magyarországon — és így a vizsgált területeken is — a lakások odaítélésénél fontos szempont a gyermekszám, úgy is mondhatnánk, hogy a lakáshoz ma még nem a családterv, hanem a megszületett gyermek segít közelebb. Már említettük, hogy a két dátum — a lakás kiutalása és a gyermek születése — közötti idő az utóbbi években, éppen a szociálpolitikai intézkedések hatására jelentősen csökkent, és e tendencia a jövőben várhatóan erősödni fog, de még mindig nem ritka az olyan házaspár sem, aki 1—2 gyermekkel lakik ideálisnak nem nevezhető körülmények között 5—10 éve. A gyermekek születési időpontjának tervezését az említett okon kívül meghatározza a szülők kora, főként az anyáé. Ha ugyanis ragaszkodnának a szülők bizonyos anyagi feltételek meglétéhez, előfordulna, hogy mire azokat megteremtik, az anya átlépi a szülés szempontjából kedvező kort. A szülés szempontjából kedvező intervallum elég tág. Az ezen belüli szóródást bizonyos szubjektívnek tekinthető tényezők (házasságkötés időpontja, a házastársak egyetértése, a házasság stabilitása stb.) mellett meghatározza a foglalkozás, a környezet is.

A munkáscsaládok esetében az első gyermek születési időpontja általában közel esik a házasságkötéshez 1—4 év és az anya 25—26-ig életévéig megszüli a tervezett 2 gyermeket. A falusi családok esetében ez a kor valamelyest korábbra tevődik át, tekintettel arra, hogy falun még gyakoribb a lányok korai férjhezmenése, és a korábban elemzett kedvezőbb anyagi körülmények lehetővé teszik a gyermek(ek) korábbi fogadását. Az első szülések időpontja az értelmiségi családok esetében néhány évvel kitolódik, annak következtében, hogy a diploma megszerzéséig a fiatalok önálló jövedelemmel nem rendelkeznek, és így csak komoly szülői támogatás esetén gondolhatnak családalapításra. Ezért itt 30 éven alul általában csak az 1. gyermek, a második az anya 30. életévéig születik meg. Ily módon ez részben összefügg a korábban tárgyalt anyagi szempontokkal.

b) *A gyermekek életkora*

A kor a család tervezésénél még egy szempontként jön számításba, úgy mint a *gyermekek közötti korkülönbség*. Minden foglalkozási ágban szinte egyöntetű a vélemény, hogy az a szerencsés, ha a gyermekek között kicsi a korkülönbség. Ez egyformán jó a gyermekeknek is és a szülőknek is. Ez az általános felfogás társadalmi méretekben vet fel bizonyos problémákat. Pl. új lakótelepeken, ahol a lakástulajdonosok döntő többsége a 35 éven aluliak köréből kerül ki, egyszerre jelentkeznek a bölcsőde és óvoda gondok, ezek megoldása csak új óvodák és bölcsődék létesítésével lehetséges. Ugyanakkor hosszabb távon ezek kihasználtsága nem látszik biztosítottnak. A gyermekek korkülönbségére vonatkozóan a másik, bár kevésbé tipikus felfogás, hogy akkora különbség legyen a gyermekek között korban, hogy a nagyobb segíteni tudjon a kisebb gondozásában. Ez különösen olyan családokban fontos, ahol a gyermekek gondozásában a házastárs nem tud segíteni. A gyermekek közötti lehetséges korkülönbséget meghatározza a lakásvásárlás ill. építés esetén adott ún. szociálpolitikai kedvezmény, amely határidőhöz köti a szerződésben vállalt gyermekek születését. Mivel a társadalmi támogatásnak ezt az igen jelentős formáját a 30 éven aluli házaspárok döntő többsége igénybe veszi, ez is annak irányába hat, hogy a gyermekek közötti korkülönbség csökken.

IV. *Családon belüli munkamegosztás-családtervezés*

Társadalmunk jelenlegi fejlődési szintjén a család két típusa különböztethető meg:

1. *A dolgozó család*

Ebben a családtípusban a házastársak mindegyike dolgozik kötött időben, ez a családon belüli — korántsem problémamentes, — egyenjogúság és demokrácia gazdasági alapja. Ezek a családok általában két generációsak (szülők, keresettel nem rendelkező kiskorú gyermekek), ritkábban fordul elő, hogy a családhoz hozzátartozik valamely nagyszülő(k). A fentiek meghatározóak a családon belüli munkamegosztásra nézve is. Ebben a családtípusban — a korábban elemzett okok miatt — a két gyermekes család a jellemző, ritkábban 1 vagy 3 gyermek. (Gyakrabban megfogalmazott vélemény, hogy ideálisnak a 3 gyermek tekinthető, de az objektív és szubjektív körülmények figyelembevételével mégis két gyermeket terveznek, ill. terveztek.

Hangsúlyozni kívánjuk, hogy valamennyi megkérdezett házaspár elismeréssel nyilatkozott a társadalmi segítség különböző formáiról (anyasági segély, gyermekgondozási segély, családi pótlék, stb.) melyekkel államunk a gyermek gondozás és nevelés szülőkre nehezedő terheit kívánja csökkenteni. Ennek ellenére megállapítható, hogy a gyermekek vállalásából fakadó erkölcsi és anyagi felelősség főként a szülőket terheli. Társadalmi méretekben és a vizsgált mintában is, ez a családtípus tekinthető dominánsnak. A családon belüli munkamegosztás e családtípusban központi kérdés.

2. A háztartásban dolgozó anyára épülő család

A családnak ez a típusa főként falun található meg. A feleség, ill. az anya nem áll munkaviszonyban, hanem a gyermekek és a háztartás feladatain kívül a családon belüli termelést irányítja és végzi. E termelés egyrészt a családi szükségletek széles körét látja el, másrészt piacra is termel. Mindkét funkciójában hosszabb perspektívában is számolni kell e családtípus létevel, így azzal a ténnyel is, hogy az anya a család valamennyi gazdasági funkciójának letéteményese.²⁰ Ez nem a matriarhátus valamiféle késői megjelenési formája, hanem társadalmunk jelenlegi fejlődési fokának egy jellegzetessége. Igen szemléletesen kimutatható e tendencia jelentkezése megyénkben, ahol a földrajzi és ebből fakadó termelési adottságok és hagyományok a piacozás jelentőségét növelik.

Azt a tényt, hogy a háztartásban dolgozó nő típusa falun gyakoribb, a fent vázolt gazdasági szempontokon túl motiválja az is, hogy falun általában igen rossz az óvodai, és szinte elenyészően csekély a bölcsődei elhelyezési lehetőség. További okként említhetjük, hogy falun még mindig viszonylag alacsony a szakképzettséggel rendelkező nők száma. Megtalálható e családtípus városon is, csak kisebb mértékben.

Itt is igen gyakori, hogy a gyermekgondozásból és nevelésből, valamint a háztartás vezetésből adódó feladatokat mellett a nő egyéb alkalmi jellegű munkát is vállal pl. bedolgozó. Ennek hangsúlyozását azért tartjuk szükségesnek, mert a munkaviszonyban nem álló kifejezést pontatlanul „nem dolgozónak” használják és értik. Nem kívánunk párhuzamot vonni a két családtípus, ill. asszony elfoglaltsága között, de méltánytalannak tarjuk azt a felfogást, amely ezeket az asszonyokat nem dolgozónak minősíti. Annál is inkább, mert ebben a családtípusban gyakoribb a 3 gyermek. (A 4 vagy ennél több gyermek szinte predesztinálja a nőt a csak családon belül végzett munkára. Főként ezért akadálya is bizonyos mértékig a női emancipációnak. Megjegyezzük, hogy az általunk megkérdezett 35 éven aluli házaspár családterveiben egyetlen egy esetben szerepelt 4 gyermek.)

Családtervezés – gyermeknevelés

A családtervezés fogalma nem foglalja ugyan magába a gyermekneveléssel kapcsolatos és az ebből fakadó feladatok megtervezését, de tény, hogy a fiatalok elképzeléseiben egyre nagyobb súllyal szerepel ez a szempont is. Társadalmunk fejlődésének, emberközpontságának egyik eredménye az az öröndetes változás, amely a családdal kapcsolatos elképzelések körében a gyermekgondozás mellett a gyermeknevelésre is nagy súlyt fektet, azzal azonos jelentőségűnek ítélik.

²⁰ Vö.: Kovácsné, Dr. Orolin Zsuzsa: *A falusi nők helyzete*. Bp., 1970, Kossuth.

A társadalom segítőkészsége e vonatkozásban a legjelentősebb, hiszen a bölcsőde, de főleg az óvoda és az iskola a gyermekek nevelésében igen komoly támogatást nyújt. Emellett természetesen a gyermek nevelésének igen fontos színtere a családi élet. Megállapíthatjuk, hogy ezt a fiatal házások kivétel nélkül felismerték, és terveikben szerepel a gyermekneveléssel kapcsolatos feladatok megosztása. Az a szemlélet, amely egy időben különösen jellemző volt, amely a megnövekedett társadalmi feladatvállalás fejében a gyermeknevelés gondját szinte teljes egészében az állami és társadalmi szervekre akarta hárítani, ma már csak elvétve fordul elő. A gyermekvállalással jelentkező felelősség kiterjed a gyermek neveléséért érzett felelősségre is. Vizsgáljuk meg milyen szinteken jelentkezik a családon belül a felelősség?

A *felelősség* kérdése az egyén életében nagyon sok vonatkozásban felvetődik. Témánk szempontjából kiemelendő a *párválasztásnál* megnyilvánuló felelősség, amely a házasságkötéssel mintegy jogi megerősítést kap. Érzelmileg megalapozott házasságok esetében a házastársak felelősséget éreznek egymás iránt és mintegy ennek tükrében önmaguk iránt is nő felelősségtudatuk. Ez természetesen kihat a társadalom felé irányuló felelősségérzetre is. (Megnyilvánul pl. az egyén megkomolyodásában, önállóvá válásában stb.) A felelősségtudatot növeli a gyermek léte. A gyermekkel szemben érzett felelősség, ill. ennek mértéke, milyensége megnyilvánul a *családtervezésben*, amikor a házastársak körülményei és lehetőségeik reális értékeléséből kiindulva megtervezik leendő családjukat. Korábban megállapítottuk, hogy családtervezésről a szó igazi értelmében csak olyan házasságok esetén beszélhetünk, amely szilárd érzelmi alapokon nyugszik, s ahol a házasság — a házastársak szándékai alapján — tartósnak ígérkezik. Ettől a családtervezéstől megkülönböztetjük, úgy véljük meg is kell különböztetni, azt a gyermekvállalást, ahol a házastársak valamelyike — gyakrabban a feleség — a felbomlóban levő házasságkötéléket igyekszik a gyermek segítségével fenntartani. A jó házasságok esetében a gyermek a házastársak kapcsolatát valóban még inkább elmélyíti, a házasságot harmónikusabbá, boldogabbá teszi, mintegy új dimenziót nyit a házasságban. Ezt a tapasztalati tényt általánosítják helytelenül, s e tévedés azért megengedhetetlen, mert következményei a gyermeket is sújtják. Nem ítélni kívánunk az ilyen esetek felett, hiszen ezek mindegyike egyedi elbírálást igényel, csak szeretnénk felhívni a figyelmet e téren is a felvilágosítás szükségességére, és óvni az illetékes szerveket esetleges tévedésektől. (Ne kívánjuk, hogy ilyen körülmények között szüljön a nő.) A leendő gyermekkel szemben érzett felelősség megnyilvánul a gyermek várásában. Természetes, hogy ebben az időszakban inkább az anya részéről, hisz ekkor a gyermek elsősorban számára élő realitás. A gyermekért érzett felelősség egyik megnyilatkozása a gyermek fogadására történő felkészülés, a tanácsadásokon való részvétel. A statisztikai adatok tanúsága szerint egyre nő a tanácsadásokon rendszeresen megjelenő kismamák száma. Ez az adat azonban mégsem egyértelmű, mert a gondozáson való részvétel feltétele a kelengyeutalványnak s így a növekvő szám nem írható kizárólag a felelősségtudat javára, bár vitathatatlanul nem kis szerepe van benne. Hasonló következtetést vonhatunk le a kórházban vagy szülőotthonokban szülő nők számának növekedéséből.²¹ A gyermek megszületésével elvileg a házastársak felelőssége azonos, gyakorlatilag azonban kisgyermekkorban a felelősség főként az anya vállán van, elsősorban azért, mert túlnyomó többségben ebben a korban az anyák látják el a gyermek körüli teendőket. Az apa és a gyermek között meglevő — különösen csecsemőkorban — távolság az apa felelősségtudatát is csökkenti. A gyermek növekedésével ez az arány javul, s az esetek egy részében kialakul a felelősség vonatkozásában is valamiféle nemek szerinti munkamegosztás.

²¹ *Demográfiai évkönyv*. 1975. Bp., 1976, KSH.

A gyermek(ek) léte fokozza a házastársak egymás iránt érzett felelősségét, sőt újabb motivációt jelent a társadalommal szemben érzett felelősség irányába is. Nem véletlen a köztudatban meggyökeresedett, nyilván sok tapasztalatra épülő felfogás, amely szerint komoly ember csak családos ember lehet. Nem feladata e dolgozatnak a felelősség jellemformáló erejének bizonyítása, csak utalni szeretnénk rá, hogy az egyén formálódásában milyen fontos szerepe van a családnak.

A gyermek családon belüli nevelése nagyon szoros kapcsolatban áll a *családon belüli munkamegosztással*. Nincs elegendő adatunk ahhoz, hogy a családon belüli munkamegosztást foglalkozási áganként differenciálni tudnánk, valószínűleg nem is ez a legfontosabb osztályozási alap. Mégis az igen ellentmondásos és heterogén képből megpróbálunk néhány tendenciát kiragadni. A felmérési adatok azt igazolják, hogy az otthoni munkák zömét még mindig a nők végzik.²²

— Megállapítható, hogy az utóbbi évek fejlődését tekintve a korábban elemzett változások eredményeként a munkamegosztás családon belül is általánossá lett a 30 éven aluliak vonatkozásában. Nem jelenti ez természetesen azt, hogy minden házasság esetében mindkét házastárs egyenlő mértékben vállal és végez munkát. A szóródást meghatározza: a házastársak kapcsolata, foglalkozásuk, pillanatnyi elfoglaltságuk, a házastársak egyéni jellemvonásai, műveltségük stb.

— A gyermekkel kapcsolatos feladatok megosztása sem egyenlő, sőt e téren találhatók a legnagyobb aránytalanságok. Általában az apák a gyermekgondozásban vállalnak ad hoc feladatokat, a gyermeknevelés folyamatában kevésbé vesznek részt. Ez főként kisgyermekkorra igaz, iskolás kortól kezdve nagyobb mértékű lesz az apa tevékenysége elsősorban a fiúgyermek nevelésében. — A családon belüli munkamegosztásban igen lényeges a gyermekek szerepe, az, hogy hogyan kapcsolódnak be ők is a család feladatainak elvégzésébe. Köztudott, hogy a munkának a gyermeknevelésében igen fontos szerepe van. Számunkra most egy vonatkozás a lényeges. „... úgy fest a jövő, hogy a családban még néhány évtizedig lesz házi munka. Tehát a következő szülőgenerációnak is számítani kell rá. A mai szülőknek, iskolának pedig fel kell a mai gyermekeket készítenie erre a megoldandó feladatra.”²³ A jelenlegi helyzet meglehetősen ellentmondásos képet mutat. Általában megállapítható, hogy nem fordítanak elegendő gondot a gyermekek munkára nevelésére még fiatalabb házasságok sem. Ide vonatkozó terveik eléggé elnagyoltak, elképzeléseik tisztázatlanok. Tipikusnak tekinthető felfogás, hogy inkább a szülők maguk végzik el a munkát, mint hogy a gyermekeket tanítsák, elsősorban azért, mert az előbbi megoldás pillanatnyilag időmegtakarítást eredményez. Igen gyakori a nevelési feladatokkal kapcsolatos problémák esetén az időzavarra történő hivatkozás. Bár általában tisztában vannak azzal, hogy az ilyen jellegű időbefektetés később megtérül, mégis ritkább az a család, ahol a gyermek munkára szoktatása időben és megfelelően történik. Tapasztalataink szerint olyan családok fektetnek erre nagyobb súlyt, ahol több gyermek van, és az édesanya feladatainak elvégzésében a nagyobb gyermekek is szerepet kapnak.

— Bizonyos mértékig kedvezőbb helyzetben vannak azok a fiatal házasságok, ahol valamelyik nagyszülő csökkenti a családon belüli terheket. Különösen sokat jelent a nagymama segítsége a gyermekgondozás vonatkozásában. A nagymama részben tehermentesíti az édesanyát, és így ő könnyebben eleget tud tenni egyéb kötelezettségeinek. Ennek jelentőségét jól tükrözi az a vélemény, amit több kismama is megfogal-

²² Lásd erről: Tunyai Júlia—Ferge Zsuzsa: *Az ipari munkásnők munka és életkörülményei*. Bp., 1969, Kossuth K. — Kovácsné, Dr. Orolin Zsuzsa: *A falusi nők helyzete*. Id.-kiad. — H. Sas Judit: *Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban*. Bp., 1976, Akadémiai K.

²³ Komlósi Sándor: *Munkára nevelés a családban*. Bp., 1974, Tankönyvkiadó.

mazott, hogy abban a családban lehet 3 gyermeket vállalni, ahol van segítsége az édesanyának, pl. a nagymama személyében.

A fentiek, de különösen az utóbbi probléma világosan utal arra, hogy a gyermekszám alakulására korlátozólag hat a szülőkkal szembeni társadalmi elvárásokon túl az is, hogy még mindig igen sok munkát jelent az otthoni ún. harmadik műszak. A gépesítés megkönnyíti ugyan a házi munkát, de meg nem szünteti. Az intézményes étkeztetés is csak az ebédet oldja meg általában, de iskolás gyermekek esetében sajnos néha azt sem. A félkész ételek és konzervek elsősorban áraik miatt nem jelentenek megoldást már a két gyermekes családok számára sem. A főzés mellett a takarítás, mosogatás is megmaradt, mint „szükséges rossz”. S tekintettel arra, hogy a nagymamával „rendelkező” családok száma elég kicsi, továbbá, hogy elenyészően kevés azoknak a fiatal házasoknak a száma, akik alkalmanként vagy rendszeresen kisegítőt alkalmaznak a házi munkában (köztudott, hogy az ilyen munkára egyre nehezebb találni embereket), így e feladatok a házásokra és a meglevő aránytalanságok következtében elsősorban a feleségre nehezednek. Nem nehéz belátni, hogy ez az anyák szülési kedvét nem növeli.

V. Családtervezés és életmód

Vizsgáljuk meg végezetül a családra vonatkozó tervek realizálódását abból az aspektusból, hogy milyen *életmódot* tesz ill. tesznek lehetővé a gyermekek.

A gyermek vállalásával a szülők természetesen vállalják életvitelüknek, életmódjuknak azt a megváltozását is, amelyet a gyermek jelenléte szükségszerűen előidéz. Ez a változás közvetlenül, mint helyhez — lakáshoz kötöttség jelenik meg, közvetve azonban ennél sokkal szélesebb körben érezteti hatását. Ezen okozatok közül néhányat kívánunk kiemelni.

Munkahelytől való eltávolodás

Sajnálatos tény, hogy államunk népesedéspolitikájának azok az intézkedései, amelyek az anyák érdekeit védik, a gyakorlatban nem mindig valósulnak meg megfelelően. A fennálló rendelkezések ellenére még mindig szép számmal akadnak olyan vezetők, akik nem szívesen alkalmaznak női munkaerőket, mert úgymond „egy nő mindig elmehet szülni”, akik a munkahelyi érdekek megsértésének tekintik a gyermekgondozási segély teljes igénybevételét. A 3 vagy két gyermek esetén 4—6 év távollét a munkahelytől objektíve is komoly változásokat eredményez. Mindenekelőtt a szakmai gyakorlatból való kiesést, amely bizonyos szakmák, foglalkozások esetén igen nehezen pótolható. De jelenthet — főként gyorsan fejlődő szakmák esetén — nem kis mértékű szakmai lemaradást is. Ehhez járul a munkahelyi kollektívától való eltávolodás, rosszabb esetben elszakadás. E tényezők együttesen nemcsak a munkába történő visszaállást nehezítik meg, de gyakran anyagi hátrányt is eredményeznek, ami tekintetbe véve a család időközben megnövekedett létszámát, újabb problémák forrása lehet.

Ezeket a negatív tényezőket csak részben ellensúlyozzák azok a törekvések, melyek néhány vállalat szakszervezeti munkájának részét képezik, s amelyek arra irányulnak, hogy a gyermekgondozási segélyen levő édesanyák és az üzem közötti kontaktust biztosítsák.

A másik nem kevésbé fontos probléma a *tanulásból, szakmai továbbképzésből való kiesés*. A családtervezésnél beszéltünk már arról, hogy a szülők oktatási formákban

való részvétele egyik szempontja a családtervezésnek, természetesen úgy, hogy a gyermek születése és a tanulás ideje lehetőleg ne ütközzék. Mégis vannak olyan esetek, amikor a kettő együtt kell, hogy megvalósuljon. különösen értelmiségi pályákon dolgozók esetében, ahol a szakmai továbbképzés (nem időszaki feladat, hanem) állandó igény. A gyermek ill. a gyermekek jelenléte a tanulás folyamatossága, intenzitása szempontjából mindenképpen törejt jelent a családi körülményektől (pl. van-e nagymama vagy más segítség) függően kisebb-nagyobb mértékben. Tudunk ugyan országos vonatkozásban néhány okos kezdeményezésről, amikor pl. megoldották a gyermekek szakképzett felügyeletét arra az időre, amíg az édesanya tanul, de ezek egyelőre csak kísérletek, és sajnos a vizsgált 3 megyében nem akadt rá példa.

A gyermekkel együttjáró helyhezköthettség egyik következménye a *művelődési és szórakozási lehetőségek leszűkülése*. Ez olyan jelenség, amely az előző kettővel ellentétben nemcsak az anyát, de az apát is érinti. A gyermekes fiatal házaspár művelődési, szórakozási lehetőségei szinte kizárólag a lakásba bevihető eszközökre szűkülnek le (könyv, rádió, TV, lemezjátszó stb.) Bár ez önmagában véve nem kevés, de mégis szeretnénk felhívni a figyelmet olyan formákra, melyek kevés befektetéssel további lehetőségeket nyújtanának a kisgyermekes szülőknek is. Ilyen pl. a Kecskeméten is megvalósított forma: a mozi mellett létrehozott játékszobában az óvónőképző növendékei vigyáznak addig a gyermekekre, amíg a szülők moziban vannak.

A kisgyermekes szülők, főként az édesanyák gyakori panasza a kisbaba életritmusa által diktált *monotónia, a kismamák életének egy idő után nyomasztó egyhangúsága*, és ami ezzel összefügg a *társas kapcsolatok* kisebb nagyobb mértékű *hiánya*. A társaságot elsősorban a férj jelenti, ebből a szempontból fokozott jelentőséget kap a házastársak kapcsolatának harmonikus volta. A társas kapcsolat másik formáját bizonyos alkalmi együttlétek jelentik főként más kismamákkal. Ily módon a társas élet szinte egyetlen színtere ebben az időszakban a lakóhely.

Ezzel a problémával összefüggésben szeretnénk végül néhány szót szólni az új lakótelepek kérdéséről. Korábban már szó volt róla, hogy az új lakótelepek lakói zömmel fiatal házaspárokból kerülnek ki. Ebben az adott szituációban levő lehetőségek azonban egyáltalában nincsenek kihasználva. A lakótelepek a társas életnek a jelenlegi helyzetben csupán színterei, keretei, melyek nincsenek megtöltve kellő módon tartalommal. Pedig e keretek számos olyan lehetőséget tartalmaznak, melyek kis összefogással, szervezéssel, törődéssel a fentebb említett problémákat részben vagy egészben megoldhatnánk. Csak néhányra hívnánk fel a figyelmet. Pl. hasonló korú gyermekek szüleinek összefogásával „házon belül” megoldható lenne a pótmama szolgáltatás, erre találhatók is példák — bár eléggé elszigetelten — olyan házak, illetve lépcsőházak esetén, melyek munkahelyek szerint szerveződtek (a munkahely megvásárolta az első bérlő kijelölésének a jogát). Itt a szocialista szellemű kollektívizmus szép formáival találkozhatunk pl. közösen vásárolt és közösen használt automata mosógép, gyermekek közös nevelése, felnőttek közös szórakozása stb. De megítélésünk szerint lehetőség volna az új lakótelepeken pl. klubok szervezésére, amely a felnőttek szórakozási lehetőségeit bővítené, és a lakóközösség társas összejövetelére nyújtana alkalmat.

A gyermekeknek szervezett közös programok nemcsak a szülők egy részét tehermentesítenék időlegesen, de a gyermekek közösségi nevelését is előnyösen befolyásolnák.

A nemzedéken belüli együvértartozás olyan összekötő kapocs, amely kiindulópontja lehetne az önzés, az egoizmus, az elidegenedés, általában a szocializmus lényegétől idegen jelenségek felszámolásának.

A dolgozatunkban a családi-házassági viszonyok változásaiból csak a gyermekhez való viszony alakulását, ennek néhány fontos mozzanatát kísértük figyelemmel.

A változások tendenciája különösen hosszabb távon szembetűnő, és úgy jellemezhetnénk, mint egyfajta *kiegyenlítődési* tendenciát. Ez mindenekelőtt a gyermekszám kiegyenlítődésében jelenik meg. A 2 gyermekes családtípus dominánsá válása mögött meghúzódó okok, szempontok, illetve azok sorrendje különbözik, de a tekintetben is megfigyelhető ez a kiegyenlítődési tendencia.

A 2 gyermekes családtípus általánossá válása mögött olyan fontos társadalmi változások állnak, mint az iparosodás, az urbanizáció és ennek következménye: a nők tömeges munkábaállása — falun is — az életmód változása. Ezzel összefüggésben vizsgáltunk néhány — megítélésünk szerint fontos — problémát. Nem foglalkoztunk — szándékosan — olyan lényeges kérdésekkel mint pl. a válások gyakoriságának hatása a gyermekszám alakulására.

A kiegyenlítődésnek lényeges eleme az igények síkján létrejött nivellálódás (főként a munkás és paraszt-családok vonatkozásában).

Felmérésünk alapján megállapítható, hogy a társadalom szempontjából kívánatos 3 gyermekes családtípus megvalósulásának egyelőre nem találkoztunk számottevő jeleivel. Ahhoz, hogy a 3 gyermekes családeál megvalósuljon, meg kell teremteni ennek anyagi feltételeit: biztosítani kell többek között a gyermekek bölcsődei, óvodai elhelyezését, meg kell szüntetni a munkahelyükre visszatérő kismamák hátrányos megkülönböztetését, stb. Emellett a tudat fejlesztésében is nagyobb súlyt kell helyezni a családdal összefüggő kérdésekre. Növelni kell az anyaság megbecsülését, tudatosítani kell a gyermekvállalás és nevelés felelősségét és örömeit. Törekedni kell arra, hogy az igényeknek társadalmilag kívánatos szintje és struktúrája alakuljon ki, s ez a gyermekkel kapcsolatos igényekben is megmutatkozzék.

CONTRIBUTIONS TO THE RESEARCH OF PLANNED PARENTHOOD

One of the most important recent developments the family is the appearance and wide spread of planned parenthood. Some important relations of the conditions, possibilities and realization of planned parenthood are considered.

Examining a chosen scheme on the basis of precise factors the answer is sought to the questions concerning the aspects of planned parenthood which can be regarded as general, and how they vary in the case of different classes and strata, and on their effect in shaping the number of children.

The most striking tendency is a kind of equalization, appearing first of all in the equalization of the number of children. Behind the two-children family type becoming dominant are such important changes in society as industrialization, urbanization and their consequence: masses of women going to work — in villages, too — and the changing of the way of life.

The contradiction between the financial possibilities of families and their needs, the housing shortage, the increasing requirements of the professions with the consequent necessity and demand for further studies all contribute to the restriction in the number of children. The order of importance of the causes is different in the different classes, but an equalization can be observed in this field, too.

The results of the test may be regarded general only in a few important relations because of the relatively narrow range of the tested models, but may serve as the starting point for further studies.

Кишне Новак Ёва

МАТЕРИАЛЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ ПЛАНИРОВАНИЯ СЕМЬИ

Можно утверждать, что самым важным фактором в развитии семьи в последние годы было появление и распространение планирования семьи. Эта работа посвящена анализу некоторых существенных взаимосвязей условий и предпосылок осуществления планирования семьи.

Исходя из анализа совокупности, выбранной по определённым соображениям, мы стараемся найти ответ на ряд вопросов, а именно: каковы наиболее общие точки зрения на планирование семьи, как видоизменяются эти точки зрения различных классов и слоев общества и как они влияют на количество детей в семье.

Самой очевидной тенденцией является уравнивание количества детей в семье. За тем фактором, что всё более доминирующим становится тип семьи с двумя детьми, скрываются такие важные социальные изменения, как индустриализация, урбанизация, вследствие чего массы женщин были вовлечены в активный общественно-трудовой процесс как в городе, так и в деревне, а это повлекло за собой и изменения в их образе жизни.

Факторами, влияющими на ограничение количества детей в семье, являются противоречие между материальными возможностями и потребностями семей, нехватка жилья, необходимость дальнейшего совершенствования знаний по специальности, необходимость повышения общеобразовательного уровня. В степени важности этих причин у различных классов имеются определённые расхождения, но в общем и здесь наблюдается тенденция уравнивания.

Из-за сравнительно небольшой совокупности выводы, сделанные на основании проведенного нами теста, можно считать общими только в некоторых важных отношениях, однако они могут служить основой для дальнейших исследований.

AKTIVITÁS ÉS SZOCIALIZMUS AZ IFJÚ GRAMSCI FILOZÓFIÁJÁBAN*

Gramsci fiatalkori filozófiájának — amit 1914-től 1918-ig szokás számolni — egyik fontos állomása az a periódus, amelyben a kultúra belső és külső megszervezésével egyaránt foglalkozik. Ekkor írja és adja ki az ifjú szocialistáknak írt újság egyetlen példányát, a *La città futurát* (A jövő társadalom, 1917), amelyben összefoglalja addigi felfogását, s kifejti véleményét a szocializmus megteremtésének erkölcsi követelményeiről, az elengedhetetlen morális helytállásról, az aktivitásról.

Gramsci e korszakban írott cikkeit mi *kulturistáknak* mondjuk, mert azokban a kultúra, az ember elsőrendű szerepet játszik. Ez a felfogás azonban — s ezt már előljáróban hangoztatni kell — nagymértékben különbözik például a Lukács-féle kulturizmustól. Lukács ugyanis a kultúrát tartotta a szocialista mozgalom *céljének*, a politikát csak *eszköznek* tekintette e cél realizálásához.¹ Gramscinál ez pont fordítva van.

Gramsci ebben az időben azt hangsúlyozza, hogy a szocialista forradalom szubjektív feltételét, a konkrét egyén kultúráját, öntudatát kell megszervezni, mert a szocializmus megteremtésének objektív feltételei nagyrészt adottak. A kultúra és a morális cselekedet az egész mozgalom elindítója, kiváltója a szocializmus megteremtésének. Itt tehát a kultúra csak eszköz szerepet kap, míg a politikai cselekvés a cél funkcióját tölti be. Az ifjú Gramsci felfogása így közel áll Lenin koncepciójához, bár *tudatosan* csak később hivatkozik Leninre. Fontos még kiemelni, hogy abban is hasonló Gramsci és Lenin felfogása, hogy mindketten fontosnak tartják a mindennapi gondolkodás megváltoztatását, amely a mindennapi élet változását hozná magával. Ez pedig a szocializmus elengedhetetlen feladata, kerüljön rá előbb vagy utóbb sor.

1. Már az első világháború kitörése előtt gondolt az ifjú Gramsci arra, hogy társaival együtt megindítsa a „szocialista élet új folyóiratát”², de erre a lehetőség csak később, 1917 elején nyílt meg. A folyóirat létrehozásában objektív és szubjektív — tegyük hozzá: negatív — tényezők egyaránt szerepet játszottak.

Egyrészt 1917-re az egész világon, így Olaszországban is háborúellenes hangulat uralkodott el, s Torinóban, a nagy észak-olasz gyárvárosban munkások és diákok együtt tüntettek a háború okozta káosz, anarchia és immoralitás ellen, az egyre nehezebb gazdasági és társadalmi körülmények javításáért. A „minden egész eltörött” időszakában ez önmagától váltotta ki a humánusan gondolkodó emberek morális felháborodását és elutasítását.³ Így Gramscira elsősorban Romain Rolland

Műhelytanulmány a fiatal Gramsci filozófiáját bemutató nagyobb tanulmányhoz. Felépitésében hasonlít előző cikkemhez. („Kultúra és szocializmus a pályakezdő Gramsci filozófiájában”-Acta Philosophica, Szeged, 1976.)

¹ Hermann István: *Lukács György gondolatvilága*. Bp., [1974], Magvető. 118. l.

² Idézi: G. Fiori: *Vita di Antonio Gramsci*, Bari, 1971, Laterza. 126. l.

³ Ez a jelenség Európa-szerte jelentkezett. Erről ír Hermann István: *A polgári dekadencia problémái* (Bp., 1967, Kossuth) c. könyvében.

hat, amikor kifejti, hogy a háború — mint partikuláris, burzsoá érdekek kifejeződése — immorális, s ezzel szemben az osztályharc — egyetemessége folytán morális cselekedet.⁴ A háború elutasítása azonban az ifjú Gramscinál nem pusztán tagadását vagy a tények figyelmen kívül hagyását jelenti, hanem összekapcsolódik egy pozitív program meghirdetésével, egy új kultúra, egy új erkölcsi rend és ezzel összefüggésben egy új típusú társadalom megteremtésének igényével. Ennek tesz eleget az a hét cikke, amelyek az általunk vizsgált *Jövő társadalom* című folyóiratban jelentek meg.⁵

Másrészt a háború hozta magával az újság ilyen formában való megjelentetésének szubjektív feltételét is, hiszen épp 1917 elején vonulnak be Gramsci társai katonának — Tasca, Terracini, Togliatti -, s így, mivel testi hibája miatt nem lehetett katoná, szinte egyedül maradt az ifjú szocialista vezetők közül Torinóban. Ennek a körülménynek a hatására életében először nyílik alkalma arra, hogy olyan folyóiratot indítson meg, amelyben kifejtheti a kor légkörében fogant, mégis sajátos elképzeléseit a kultúra megszervezéséről, a jövő társadalom felépítéséhez elengedhetetlenül szükséges aktuális feladatokról.

A *Città futura*ban Gramsci — saját cikkein túl — olyan szerzők írásait is megjelentette, amelyek felfogásához közel álltak, s amelyek így képesek voltak a „morális és intellektuális reformot” szolgálni. Így kapott helyet az újságban a szocialista G. Salvemini: *Mi a kultúra?* című írása, az eklektikus idealista B. Groce: *A vallás* című rövid cikke, s végül a Gentile-t követő pragmatista A. Carlini: *Mi az élet?* című kis írása. Azért érdekes ezeket számbavenni, mert arra a szellemi közösségre utalnak, amelyet Gramsci ebben az időben vállal. Fontos azonban kiemelni, hogy Gramsci — bár az „idealizmus reneszánszára” esik pályakezdése és fiatalkori szellemi fejlődése — mindig is önálló gondolkodásra törekedett, s semmit sem fogadott el — szinte a descartes-i intenciók értelmében — mielőtt át nem szűrte volna saját addigi szellemi tapasztalatainak prizmáján. Minthogy ezen túl még igen érdeklődő is volt, s nem zárkózott el a legkülönbözőbb elméleti hatások elől, így igazán leszűkítik sokszínű fiatalkori gondolkodását azok, akik kimondottan idealistának tartják ekkor született írásait.⁶ Nem is beszélve arról, hogy Gramsci gondolkodása állandóan fejlődik, változik, s keresi a kibontakozás útját.

1.1. Ennek a munkának egyik csomópontját alkotják tehát a szóbanforgó cikkek, s egyrészt folytatják, másrészt sok vonatkozásban meg is szakítják azt a szellemi vonalat, amelyet idáig követett. Folytatása addigi gondolkodásának annyiban, amennyiben továbbra is, az olasz filozófiai hagyományoknak megfelelően a társadalom megváltozásának *szubjektív* elemére teszi a hangsúlyt, s keresi az ember kulturális lehetőségeit egy új társadalomért vívott harcban. A tudatos cselekvés lehetőségeinek feltételeit keresi — ez az a fő vonal, amely konstans eleme ekkori gondolkodásának. Ehhez az általános közvéleményhez azonban — éppen ezen cikkeiben — számos új szempontot is csatol. Ezek azzal függnek össze, hogy az ember kultúráján alapuló öntudatosodási folyamatáról Gramsci itt egyre inkább az ember morális helytállására, erkölcsi fegyelmére teszi át a hangsúlyt, mert hiszen — akkori véleménye szerint — az objektív társadalmi változásoknak éppen ez az alapfeltétele. Az olasz társadalom tu-

⁴ Lásd: *Lotta di classe e guerra* c. cikkét. In: A. Gramsci: *Scritti politici*. Id. kiad. 75—76. l.

⁵ A következő írásokról van szó: *Tre principi, tre ordini: Indifferenti, Disciplina, Alfabetismo* *La disciplina, Margini, Il movimento giovanile socialista*. In: A. Gramsci: *Scritti giovanili. 1914—1918*: Torino, 1958, Einandi.

⁶ Gondolunk itt elsősorban R. Orfei: *Marxismo e umanesimo* (1970, Coines Edizioni) c., Ch. Riechers: *Antonio Gramsci, Marxismus in Italien*. (Frankfurt am Main, 1970, Europäische Verlaganstalt) c. könyvére; G. Bonomi: *La teoria della rivoluzione in Gramsci*, (Storia del marxismo contemporaneo, Annali Feltrinelli 1973.) Milano, 1974. Feltrinelli c. cikkére.

datos megváltoztatásához Gramsci szerint nem elegendő csupán elméletileg felismerni a társadalmi konfliktusokat, megismerni az osztályok helyét a társadalmon belül, hanem az is szükséges, hogy a társadalom tagjai közösen *akarják* is a változásokat s ennek érdekében képesek legyenek a cselekvésre is. Lényegesen új tehát eddigi munkásságához viszonyítva az, hogy azt nem csupán az egyén belső kulturális megszervezésével igyekszik elérni, ahogy eddigi gondolkodásában tette, hanem ehhez egy új lap megindításával is igyekszik hozzájárulni. Helyesen mondja erről a korszakáról M. A. Manacorda, hogy „... a kultúra számára nem csupán szubjektív szervezethez, saját belső éniük megszervezése, hanem objektív, külső szervezethez is, terjesztése eszközeinek a megszervezése is”.⁷ — s ezzel a szubjektivizmus keretein jóval túlmegy.

1.2. A lap megindításával tehát kettős célt akart elérni. Egyrészt folytatni kívánta azt a kulturális felvilágosító munkát, aminek szükségességét már régen felismerte, s amelynek lényege az, hogy miközben bírálja az új társadalom megteremtésével kapcsolatosan felmerülő téves elképzeléseket, agitációt is kifejt a fiatalok körében, s sokoldalúan magyarázza Croce, Salvemini, Marx és mások elképzeléseit s az azokból le-szűrhető aktuális feladatokat. Másrészt a kultúra fontosságának elméleti felismerését itt először nyílik alkalma megvalósítani, amely munkának első és számára legfontosabb momentuma a morális nevelésre, a cél érdekében való erkölcsi helytállásra való buzdítás. Ez magyarázza azt a kiemelkedő helyet, amit a morális problematika Gramscinak e fiatalkori írásaiban kap.

2. Miután az előzményeket áttekintettük, s történetileg elhelyeztük a *La Città futura*-ban megjelent cikkeket, rátérünk logikai rendszerbe foglalásukra. Erre azért is szükség van, mert Gramsci egy témáról szóló fejtegetéseit különböző cikkeken tárgyalja, sokszor úgy, hogy előző felfogását továbbfejleszti. Ezen írásokon azonban végighúzódik az a mindig is követett módszertani alapelv, hogy átgondolt koncepcióját vitában fejtsse ki. A polémia éle itt elsősorban a régi szocialista vezetők reformista-pozitívista társadalomfelfogása ellen fordul, másrészt azon tévképzetek és mítoszok ellen, amelyek a hétköznapi tudatban élnek a szocializmussal kapcsolatban.

Gramsci fiatalkori gondolkodásában nem retorikai elem, hogy azt mondja: „A világ döntő forduló előtt áll”.⁸ — hiszen egyrészt a szocialista mozgalom olaszországi helyzete, másrészt a háború okozta anyagi és szellemi károsodás elleni általános hangulat is akkor azt sugallta, hogy az objektív helyzet megérett a változásra. Az akkori generációra eső feladat mostmár csupán az, hogy „meg kell gyorsítani a jövőt”. Ezt a jövőt — ami a szocializmus szinonimája ekkor Gramscinál — teljes kibontakozásában számos tényező *gátolja*. Ezek viszont elsősorban szubjektív jellegűek, és nagymértékben összefüggnek az olasz közszellem akkori állapotával. „Az úgynevezett legkisebb erő kifejtés elve, amely a *karosszék-kényelem elve*, ami gyakran azt jelenti: *nem kell semmit tenni*, ez válik népszerűvé.”⁹ — mondja Gramsci, mint általában meghatározót. Ez az indifferens társadalmi és politikai magatartás, a karosszék-politika az új társadalom megteremtésének *legfőbb* gátja. Ezen túl a szocializmus gyors be-következését még az a mindennapi életben és gondolkodásban széles körben elterjedt vélemény is akadályozza, amit a közmondás így fejez ki: „Jobb ma egy tűzok, mint holnap egy vöcsök”¹⁰, amely felfogás a jelenlegi — számára is rossz — rend

⁷ M. A. Manacorda: *La formazione del pensionero pedagogico di Gramsci (1915–26.)*, in: *Gramsci e la cultura contemporanea*, Roma 1970. Editori Riuniti — Istituto Gramsci, II. k. 236. l.

⁸ A. Gramsci: *Scritti giovanili*. Id. kiad. 89. l.

⁹ Uo. 77–78. l. (Kiemelés tőlem: Sz. T.)

¹⁰ Erről Gramsci azt írja: „A köztudat, az a fajankó köztudat pedig szokás szerint azt prédikálja, hogy jobb ma egy tűzok, mint holnap egy vöcsök. És ez a köztudat a szellemek rettenetes rabszolgatartója.” In: A. Gramsci: *Scritti giovanili*, Id. kiad. 74. l.

mellett van, mert rögtön elbizonytalanodik a radikális változással, egy új rend kialakításával járó esetleges és tulajdonképpen elkerülhetetlen felfordulás, káosz hallatára, s ennek következtében mindenféle újtól fél és viszolyog,¹¹ nem látja az új társadalom előnyeit. Egyébként is jellemző a hétköznapi élet emberére — mondja Gramsci —, hogy a család és a dialektus szűk határai közé zárkózik, s a nemzeti nyelvvel, a kultúrával való kapcsolatot nem keresi, amely pedig számára egy tágabb, szélesebb horizontú világ megismerését hozná magával. Mindene gátló tényezőket csak erősíti a hétköznapi ember hagyományokhoz való kötődése: „Óriási az az erő — mondja —, amit a tradíció gyakorol a lelkekre.”¹² Ezek tehát az ifjú Gramsci szerint azok a „kődépek”, amelyeken túl kell lépniük azoknak, akik az új társadalom megvalósítását a közeljövőre tervezik. Ez annál is inkább kíváncsi, mert időközben, főleg a fiatalokban új erkölcsi energiák halmozódtak föl, amelyek lehetővé teszik az „új rend” idő előtti megteremtését.

Gramscinak ezen fiatalkori fejtegetései különösen azért érdekesek, mert belőlük látszik: későbbi, érett problémafelvetésének alapjai már ekkor nagyvonalakban körvonalazódtak. Nem is elsősorban arra gondolunk, hogy az „új rend” mint társadalmi követelmény és mint kifejezés vissza-visszatér íásaiban, s lesz az 1919-ben Tasca, Gramsci, Terracini és Togliatti által alapított „proletár kultúra heti folyóiratának”, az *Ordine Nuovónak* a neve, amely egyben programot is jelöl, hanem főleg arra, hogy a mindennapi életből táplálkozó mindennapi gondolkodás nem tudatos, spontán jellegére már ekkor felhívja a figyelmet, s annak megreformálását — elsősorban a morális helytállás oldaláról — követelje. Ez a problematika a kérdésre adott válaszok történeti változásán túl konstans elemként őrződik meg gondolkodásában, mígnem a Bucharin-féle történelmi materializmus felfogást bírálva a *Börtönfüzetekben* éri el kifejtett megoldását,¹³ amely már a marxi, lenini intenciók értelmében a mindennapi gondolkodás kulturális és tudományos meghaladását tűzi ki céljául, anélkül, hogy a szcientizmus hibájába esne.

2.1. A mindennapi gondolkodás gátjaitól megszabaduló szubjektumra hárul tehát a legtöbb feladat Gramsci e fiatalkori megfogalmazása szerint, amikor a jövő társadalom alapjait kell lerakni. Ez pedig összefoglalóan a kultúra, az öntudatosodási folyamat következtében előállott és kiharcolt erkölcsi tudatosságban, morális helytállásban, az újfajta erkölcsi energiák megvalósításában áll.

2.1.1. Ezen pozitív helytállás igénye mindenekelőtt az egyénnel, az individuummal szemben támaszt követelményeket, amelyek közül Gramsci szerint a szocializmus megteremtésének legfőbb gátló tényezője, a *közönyösség* elleni harc a legfontosabb. Kissé fenkölt stílusban elemzi e problémát, és a következőket mondja: „Gyűlölöm a közönyösöket... A közönyösség akarathány, élősdiség, gyávaság, nem élet. Ezért gyűlölöm a közönyösöket. A közönyösség a történelem súlyos terhe. Olyan, mint az úszó nyakába akasztott kő, mint az a mozdulatlan anyag, amelybe gyakran belevész a legnagyobb egyszerűbb lelkesedés is, mint az a mocsár, amely körülöleli a régi társadalmat, és jobban védi a legerősebb falnál, védőinek kebelénél is, mert iszapos torkával elnyeli a támadókat, megtizedeli és elbátortalanítja őket, s néha kény-

¹¹ Amint ezt R. Bacon is kifejtette: „... mert ami teljesen új, általában azt is a régi analógiák alapján szokták megérteni.” In: *Novum Organum*, XXXIV. és XLVI. fejezetek.

¹² A. Gramsci: *Scritti giovanili*. Id. kiad. 86. l.

¹³ A. Gramsci: *Filozófiai írások*. [Bp.], 1970, Kossuth. 173—179. l. Gramsci e helyes fiatalkori kérdésfeltevése vezetett oda, hogy a *Börtönfüzetekben* Lenin: *Mi a teendő?* c. írásával azonos szellemben foglal állást a mindennapi tudat meghaladásának fontosságáról. Lenin felfogásáról lásd: Tőkei Ferenc: *Lenin és a kulturális forradalom*. In: Tőkei Ferenc: *A szocializmus dialektikája hoz.* [Bp.], 1974, Kossuth. 161—184. l.

szeríti támadóit, hogy álljanak el a hős vállalkozástól. A közönyösség igen hatásosan működik a történelemben. Passzívan, de ténykedik. Maga a fatalitás; az, amire nem lehet számítani; az, ami felborítja a programokat, ami a legjobban felépített terveket is megbontja; az az állati anyag, amely az értelemmel szembeszáll és megfojtja.”¹⁴

Az indifferens magatartás tehát éppen a karosszék-kényelem politikája, az ami a tudatosság, az öntudat ellen éppen a leghatásosabban lép fel. A közönyösök azok, akikből a leginkább hiányzik a történelmi felelősség érzése, akik mások öntudaton alapuló önfeláldozó aktivitását csupán csak élvezik, anélkül, hogy a munkában maguk részt vettek volna. A közönyösség tehát ilyen értelemben a *passzivitás* szinonímája. Gramsci, amikor a közönyösséggel szembeni fellépésre buzdít, a cselekvőképtelenség, a passzivitás ellen szól, mert éppen e negatív morális hozzáállás — a közönyösség — az alapja annak, hogy a tömegek nem formálják saját jövőjüket. Ez a magatartásforma a kultúra, az öntudatosodás fontosságát hangsúlyozó Gramsci számára teljességgel elfogadhatatlan, s a mindennapi gondolkodásnak és magatartásnak ezt az erkölcsi hiányosságát a morális helytállással kívánja helyettesíteni, amelynek legfontosabb eleme az ember *aktivitása* és az ezzel összefüggő *történelmi felelősség* lenne. Az egyén szintjén ez a *kötelesség* teljesítésében (ami történelmi kötelesség lenne), de legfőképpen az *akarat* érvényre juttatásában fejeződne ki. Csak akkor mondhatjuk, hogy nem vagyunk felelősek az események ilyen vagy olyan alakulásában, ha akarunk változtatni rajta, ha e változtatást kötelességünknek éreztük. „De senki vagy kevés ember teszi fel magának a kérdést: ha én is megtettem volna a kötelességemet, ha én is igyekeztem volna érvényt szerezni akaratomnak, véleményemnek, bekövetkezett volna-e az, ami bekövetkezett.”¹⁵ Ezen a helyzeten kell tehát változtatni a helyes morális alapokon nyugvó aktivitás segítségével.

Az ifjú Gramsci e felfogása egyrészt bizonyos voluntarisztikus tendenciát mutat, amennyiben az akaratnak, Bergson hatására túlzott jelentőséget tulajdonít, mintha az akarat, a társadalom tagjainak akarata döntő tényező lenne a jövő formálásában. Ezt azonban még ki kell egészíteni azzal, hogy Gramsci maga igyekezett az akaratnak ezt a szerepét — éppen az aktivitáson keresztül — az olaszországi társadalmi és politikai viszonyokra alkalmazni és összekötni e morális követelményt a valósággal, ami véleményünk szerint bizonyos mértékig tompítja a voluntarisztikus tendencia életét. Erre a kérdésre azonban még visszatérünk. Másrészt e fejtegetései végső soron — megítélésünk szerint — éppen a kötelesség hangsúlyozása miatt, már mutatják gondolati fejlődésének azon tendenciáit, amelyek elvezetnek a Kant-féle etika számos kérdésfelvetésének bizonyos fokú átvételéhez,¹⁶ ami Gramscinál nem a polgári morál elfogadását jelenti, hanem annak a II. Internacionálé szellemébe való integrálását, szocialista tartalommal való telítését. Mindezt természetesen egy Croce-féle — Sorel által befolyásolt — aktivitás (és nem praxis labriolai értelemben véve, amelyre csak 1918 után kezd hivatkozni permanensen¹⁷) felfogásba integrálja, amely megadja koncepciójának komplex jellegét.

¹⁴ A. Gramsci: *Scritti giovanili*. Id. kiad. 78—79. l.

¹⁵ Uo. 79. l.

¹⁶ Gondolunk itt elsősorban *La tua eredità* (Örökség), vagy *Repubblica e proletariato in Francia* c. fiatalkori írásaira. Uo. 205—211. és 214—217. l.

¹⁷ Erről E. Garin így ír: „Mármost (Gramsci) kapcsolatát Crocéval, még fiatalkori éveiben is, úgy lehetne meghatározni, mint állandó igyekezetet, erőfeszítést arra, hogy abból minden sallangos determinizmustól és minden materialisztikus dogmatizmustól mentes praxis filozófiát hozzon létre. Éppen ebben az igyekezetében nem kevés elemet merített a hegelizmusból és Crocéból, valószínűleg sokkal többet mint Labriolából, akire újlult intenzitással csak később kezd hivatkozni.” In: E. Garin: *La formazione di Gramsci e Croce*. Critica marxista, Quaderni, n. 3. 1967. 130. l.

A közönyösség elleni harccal függ össze Gramsci fiatalkori gondolkodásában a tradícióra épült mindennapi gondolkodás *önmáló gondolkodással* való felváltásának követelménye. Ez a tudatosodás alapvető momentuma lenne, amiről így ír: „Amikor valamilyen ellenféllel vitázol, tégy úgy, mintha te is abban a cipőben járnál. Jobban meg fogod érteni, és talán a végén még észre is veszed, hogy többé-kevésbé igaz van. Egy ideig magam is követtem a bölcseknek ezt a tanácsát. De ellenfeleim cipője olyan mocskos volt, hogy arra a következtetésre jutottam: jobb néha igazságtalannak lenni, mint mégegyszer ezt a hányásra ingerlő útálatot érezni.”¹⁸ Gramsci egyébként kezdettől fogva sajátos gondolati utat futott be, de éppen ebben az időszakban alakulnak ki egy autonóm gondolkodásra való törekvés csírái nála, amire A. Pastore, P. Togliatti és mások is utalnak.¹⁹ Ennek a lényege az, hogy tulajdonképpen kapcsolódott a kor általános szellemi légköréhez, amelyben a pozitívizmus-ellenes idealista áramlatok keveredtek a legkülönbélebb szocialista koncepciókkal, de teljességgel egyik felfogást sem osztotta, hanem arra törekedett, hogy *önálló* rendszerbe szintetizálja e gondolatokat az olasz valóság jobb megértése és átalakítása céljából. Ezt a gondolkodói magatartást tartja Gramsci általában elfogadhatónak, és állítja követelményként az ifjú szocialisták elé.

Az individuuum morális helytállásának egy következő momentuma az erkölcsi és gondolati *fegyelem* lenne Gramsci szerint. Ez összefügg egyrészt a közönyösséggel szemben hangsúlyozott kötelelességgel és akarattal, másrészt éppen az önálló gondolkodásra való törekvéssel. Gramsci, amikor a fegyelem kérdését tárgyalja, a következőket mondja: „A burzsoá fegyelem az egyetlen erő, amely szilárdan tartja a burzsoá csoportosulást. A fegyelemmel szemben fegyelmet kell állítani. De a burzsoá fegyelem mechanikus és önkényes, a szocialista fegyelem autonóm és spontán... És aki szocialista vagy az akar lenni, nem emgedelmeskedik: saját magának parancsol, saját szeszélyeinek, saját zavaros szándékainak életelvet ad.”²⁰ Ez tehát olyan elkötelezettséget jelent, amit az egyén önként vállal a közönyösség és a zavaros gondolkodás ellensúlyozására. Ugyanakkor Gramsci világosan rámutat, hogy a fegyelem nem burzsoá fegyelmet jelent egy szocialista számára, hanem olyan autonóm és átgondolt cselekvési módot, amely az igazi szabadsághoz, felszabadultsághoz vezet el, mert „Az a fegyelem, amit a burzsoá állam polgáraitra kényszerít, alattvalókat csinál belőlük, akik abban az illúzióban ringatják magukat, hogy befolyásolják az események alakulását. A Szocialista Párt fegyelme — mondja Gramsci — alattvalóból állampolgárt csinál: olyan állampolgárt, aki fellázad, éppen mert saját személyiségének tudatát megszervezve érzi, hogy béklyóba verik, és hogy nem tud szabadon érvényesülni a világban.”²¹ A fegyelem és a szabadság kérdését Gramsci szorosan összekapcsolja egymással: „Fegyelmezni magunkat annyi, mint szabaddá és függetlenné válni. A víz csak akkor tiszta és szabad, amikor egy patak két partja közt fut, nem amikor kaotikus formában szét van szórva a földön, vagy amikor ritkulva a légkörbe szökik.”²² A kulturális téren követelményként állított önfegyelem Gramsci ezen fejtegetéseiben már tulajdonképpen morális fegyelemmé alakult át, ami jelzi gondolatainak fejlődését egy idealizmussal még szorosabb kapcsolatot tartó felfogástól a mindinkább osz-

¹⁸ A Gramsci: *Scritti giovanili*. Id. kiad. 83. l.

¹⁹ Lásd: D. Zucaro: *Antonio Gramsci all'Università di Torino. 1911—1915*. Società, 1957. 6. sz.; és P. Togliatti: *Antonio Gramsci*. Roma, 1971, Editori Riuniti. 40—41. l.

²⁰ A. Gramsci: *Scritti giovanili*. Id. kiad. 81. l.

²¹ Uo. 81. l. — Gramsci már ekkor világosan látja a kapitalista társadalom manipulációs, a szabadság illúzióját tartalmazó jellegét.

²² Uo. 82. l.

tályszempontokat figyelembe vevő — a spinózai, a kanti felfogással csak látszati kapcsolatban levő — sajátos koncepció felé.

Ezt méginkább mutatják azok a megjegyzései, amelyek a mindennapi élet emberének kulturális és egyéb téren való elzárkózottságából következő individualitása ellen, a morális helytállás egyik lényeges mozzanatát, a *kollektivitást* mint követelményt hangsúlyozzák. Ez a többi emberrel való közösségvállalás formájában merül fel az egyén számára. Gramsci ezt így fogalmazza meg: „A szocialista propaganda rögtön azt a kellemes érzést kelti, hogy nem csak egy közvetlen érdekeltenélkül kis közösség (a közösség és család) szűk körének individuumai vagyunk, hanem egy szélesebb világ polgárai, amely világ más tagjaival szükséges véleményt cserélni, megosztani örömeinket és fájdalmainkat.”²³ Ezzel Gramsci végeredményben a kapitalizmus individuumra bomlásával szemben kíván értelmes alternatívát állítani. De a közösségvállalás ekkor nála még csupán *szellemi kapcsolatot* jelent, bár ezen intellektuális szféra éppen a társadalmi cselekvés, az aktivitás közvetlen előzménye és kiváltója. Véleményünk szerint ezért nem számíthatnak idealistának ekkor keletkezett gondolatai, bár a felszínes és tendenciózus elemzés ezt hangsúlyozza.

2.1.2. Amikor az ifjú Gramsci az egyén morális helytállásáról, felelősségéről beszél a jövő társadalom építésében és felsorolja a vele szemben támasztott erkölcsi követelményeket, tulajdonképpen mindig egy meghatározott — társadalmilag és politikailag is determinált — talajon álló egyénről beszél. Ez viszont némileg módosítja, árnyalja és pontosabbá teszi az eddigieket. Gramsci ugyanis, amikor például a közönységről beszél, ezt mondja: „Nem létezhetnek csak *emberek*, a társadalmon kívüliek. Aki igazán él, nem lehet, hogy ne legyen állampolgár és elkötelezett.”²⁴ Akkor lehet tehát Gramsci szerint túlmenni a hétköznapi gondolkodás korlátain, ha az ember mint elkötelezett él, s ennek megfelelően alakul az erkölcsi helytállás vele szemben támasztott követelményének tartalma. Az önálló gondolkodás a proletariátus osztályának érdekét szolgálja, az autonóm fegyver a szocialista társadalom önként vállalt fegyvere legyen, a kollektivitás pedig a világ proletárjainak az összefogását jelentse. Nem véletlen, hogy éppen ebben az időben az egész világ szocialista mozgalmában nagy hangsúlyt kapott a világforradalom eszméje.²⁵ Gramscinál a kollektivitás nem csupán az egyénnel szemben támasztott erkölcsi követelmény, hanem egy egész osztályra, a proletariátusra vonatkozik. Így válik az indifferens magatartás ellen alternatívaként állított akarat *kollektív akarattá*, egy egész osztály közös fellépésének alapjává. Ez a kollektív akarat elsősorban a jövő társadalom építése során esetleg felmerülő önkény, jakobinus mozzanat kiküszöbölését szolgálja Gramsci e fiatalkori gondolkodásában. Kétségkívül, ekkor még nem minden vonatkozásában látja a forradalmi cselekvés lehetőségét, de amikor később — főleg az orosz forradalom és Lenin hatására — az új társadalom létrehozásában és építésében elismeri a diktatórikus elem szerepét és jelentőségét, mellette hangsúlyozza — éppen az olasz társadalmi viszonyok ismeretében — az ún. konszenzus jelentőségét is.²⁶

Ekkori felfogásában is tisztán látja azonban a proletár összefogás kiemelkedő szerepét, és erről így ír: „Az egoizmus az egyes egyén vágyainak és szükségleteinek

²³ Uo. 81—82. l.

²⁴ Uo. 78. l.

²⁵ A fiatal Lukács így ír *Mi a forradalmi cselekvés?* c. cikkében: A proletariátus „cselekvéseit nem önző, nem pillanatnyi érdekek szabályozzák, hanem az összesség érdeke. Ez az összes mégpedig a világproletariátus, a világforradalom.” In: Lukács Gy.: *Mi a forradalmi cselekvés?* Tájékoztató, 1969. 3. sz. 53. l. — Lásd még Leninnek a Kominternben elhangzott beszédét *Az oroszországi forradalom öt éve és a világforradalom távlatai* címmel stb.

²⁶ Erről ír Ch. Buci-Glucksmann: *Gramsci et l'État*. (Paris, 1975, Fayard) c. munkájában.

kollektívizmusa; a kollektívizmus a világ összes proletárjának az egoizmusa. A proletárok persze nem altruisták abban az értelemben, ahogyan ezt a nyamvadt emberbarátok értik. Mert a proletariátus egoizmusa azzal a tudatossággal nemesített, hogy a proletariátus sohasem engedi magát teljesen kifizetni anélkül, hogy ugyanakkor saját osztályának többi tagját ki ne fizetnék. Ezért a proletár egoizmus közvetlenül az osztályosolidaritást teremti meg.”²⁷ *A kollektívizmus és az osztályosolidaritás összekapcsolódása* ahhoz teremti meg az erkölcsi feltételt, hogy a proletariátus mint osztály szálljon szembe a kapitalista társadalom bázisát képező burzsoá osztállyal: egyszóval a tevékenykedés, az *aktivitás az osztályharc megvívásának elengedhetetlen eszköze és feltétele*. Gramsci e fiatalkori gondolkodásában a morális helytállás egyrészt az egyén, másrészt az egyének vágyait, érdekeit összefogó osztály részéről a cselekvés elindítója, előkészítése a morális talajról indítandó aktív tevékenységnek, amelynek célja az új állam megteremtése.

Ez a morális kiindulópont, ami Gramsci ez időben keletkezett írásainak jellemző vonása, sok hasonlóságot mutat egyrészt a II. Internacionálé köré tömörült szocialisták közül azoknak a felfogásával, akik a szocializmust erkölcsi problémaként kezelték, mint Jaurès vagy akár Kautsky,²⁸ másrészt azokéval is, akik szemben álltak ugyan a II. Internacionálé általánosan elfogadott irányvonalával, de filozófiai kiindulópontjuk, szocializmusról vallott felfogásuk szintén morális jellegű volt, mint Sorel vagy Lukács.²⁹ Az erkölcsi problémafelvetés azonban a legkülönbébb elméleti konstrukciók közös kiindulópontja ebben az időben. Az általános morális szocializmus felfogás kialakulásában egyebek mellett³⁰ nagy szerepet kapott néhány filozófus — elsősorban Renan, Bergson és Croce — által elterjesztett követelmény, amely szerint az imperializmus XIX. sz. végi XX. sz. eleji általános erkölcsi valóságából „szellemi és erkölcsi reform” segítségével lehet kilábalni. Ezt a felfogást maga Gramsci is osztotta, aki számos közvetítésen keresztül: egyrészt a Renant bíráló Sorel, másrészt Croce és Gentile révén tette magáévá e koncepciót. Erre az alapra azonban a légtértőbb felfogások építhetők s így Gramscinál is egy sajátos koncepció *alapját* képezi csupán.

2.2. Gramsci fiatalkori gondolkodásában az erkölccsel összefüggő cselekvés, az *aktivitás* kap kiemelkedő szerepet. Egyrészt ez egyenesen következik a morális helytállás imént említett követelményéből, másrészt közvetetten kapcsolódik az olasz századeleji köznapi gondolkodást átható közönyösség következtében előállott passzivitásból, amelynek pozitív alternatíváját képezi a Gramsci által propagált aktivitás. A történelmi felelősségre hivatkozva azt mondja, hogy „legyen mindenki aktív az életben”,³¹ ami nem lenne lehetővé semmiféle közönyösséget. Fontos az, hogy Gramsci ezt általános követelménynek teszi meg, hiszen éppen ezért válhat a kollektív akarat az aktivitás egyik fontos alappillérvé. A kollektív akarát tehát ebben a vonatkozásban mindenki aktivitását, egyrészt a passzivitás elutasítását, másrészt az önkény — egyesek aktivitásának — kizárását jelenti. Így tehát csak látszathasonlóság van

²⁷ A. Gramsci: *Scritti giovanili*. Id. kiad. 84. l.

²⁸ Természetesen eltérő filozófiai rendszerekről van itt szó, s csak ezek morállal összefüggő aspektusairól. Tudjuk, hogy egyébként Gramsci sok vonatkozásban ellenezte pl. *Kautsky* felfogását, s a reformista társadalomátalakító elképzelésekkel szemben — főleg az orosz forradalom hatására — a forradalom útját választotta.

²⁹ Sorel pl. azt mondja: „a szocializmus... képviseli a legmagasabb erkölcsi ideált, amit az ember valaha is ismert”. In: G. Sorel: *Considerazioni sulla violenza*. Bari, 1974, Laterza. 304. l.; Lukács pedig közismerten a bolsevizmust erkölcsi problémaként kezelte ekkor.

³⁰ Elsősorban a szocializmus megteremtése objektív feltételeinek lebecsüléséről van szó, amely egyrészt ultrabalról, másrészt a reformizmus oldaláról fenyegetett.

³¹ A. Gramsci: *Scritti giovanili*. Id. kiad. 80. l.

Gramsci és a Sorel-féle általános sztrájk mítosz között, amiről ekkor még egyáltalán nem is ír. Gramsci az aktivitást egyébként is sokáig — a *Szocializmus és kultúra* című cikkéig — kimondottan csak szellemi síkon képzelte el. E kulturista felfogástól való elszakadás *első* lépéseit — éppen az aktivitás szellemi síkra történő leszűkítésén túljutva — ezen cikkeiben teszi meg Gramsci. 1917-ben, az orosz forradalom előtt jut el oda, hogy a csak szellemi téren elképzelt cselekvést, ami az öntudatosodással egyenlő felfogásban, a morállal való összekapcsolása révén közelítse a valósághoz, a valóság gyakorlati átalakításához. Ez azonban még távol áll a forradalmi praxis későbbiekben rá jellemző felfogásától: ezen az úton még jelentős befolyással lesz rá Labriola és főként Lenin. Kulturális meghatározottságú aktivitás-felfogására jellemző az, hogy például nagy fontosságot tulajdonít a munkásság és a fiatalok aktivitásra való buzdításában az igazság ismételésének: „A legegcsépeltebb igazságot sem elég annyiszor ismételni, amely elegendő lenne ahhoz, hogy az minden emberben a cselekvés elve és ösztönzője lenne.”³² Az igazság ismételésétől ugyanazt várja, mint a többi erkölcsi alapelvtől: hogy morálisan átalakítja a társadalom jövőbeni átalakítóit, a társadalmi forradalom szubjektumait. E morális átalakuláshoz azonban Gramsci nem az egyén szintjén fog neki: maga is kiemeli, hogy éppen a szocialista párthoz való csatlakozás révén hasznosíthatja az egyén a morális alapokon nyugvó aktivitását, azaz hogy *csak a szocialista párton belül válik az aktivitás kollektív akarrattá*. Azt mondja: „egy mozgalomhoz csatlakozni annyi, mint a készülődő események felelősségének egy részét magunkra vállalni, ezen eseményeknek közvetlen teremtőivé válni.”³³ A jövő formálása azonban hosszú és főleg tudatos munkát igényel, nem pedig mítikus formában, erőszakkal megvalósítandó célkitűzés során létrejött gyors változás véleménye szerint. A közösségben is a tudatosságon van a hangsúly: „Jobb szeretem, ha egy paraszt közeledik a mozgalomhoz, mint egy egyetemi tanár. Csak-hogy a parasztnak igyekeznie kellene olyan tapasztalatra és széles látókörre szert tenni, mint egy egyetemi tanár, hogy ne legyen hiábavaló a cselekvés és az esetleges önfeláldozás.”³⁴ Ehhez szükség van tehát a szocialista körökre, amelyekben a morális nevelés folyik: a cél pedig a tudatos cselekvésre való előkészítés, felkészítés a *forradalmi cselekvésre*, amelynek legfontosabb momentuma Gramsci ez időbeni gondolkodásában éppen a szubjektum formálása.

Mind ez ideig elkerültük a cselekvés szó szinonimájaként a *praxis* szó használatát. Szándékosan. Hiszen a fiatalkori Gramscinál a cselekvés — mint ahogyan már utaltunk is rá — nem praxis, a szónak abban az értelmében, amelyben majd később használni fogja: labriolai és marxi értelemben — hanem „csupán” szellemi cselekvés, aktivitás. E terminológiai megkülönböztetésnek elméleti relevanciája is van. Gramsci olvasása során meggyőződhetünk arról, hogy ebben az időszakban a soreli befolyás igen csekély, s az sem a cselekvésre, hanem a szocializmusnak mint erkölcsi elvnek a felfogására, a morális kindulópontokra vonatkozik. A harc megszervezésének formáit tekintve pedig egyenesen ellentétes felfogásuk, amely csak 1919–20-ban változik meg egy időre, és közeledik a soreli felfogáshoz, de ekkor már Gramscit alapvetően befolyásolta a tanácsköztársaságok tapasztalata, s így a cselekvés formáit illetően tőlük veszi a példákat. Egyébként is Gramscitól — szándéka szerint — mindenféle mítikus elképzelés igen távol esik.

Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy éppen a *Jövő társadalom* című újság ezen cikkeiben bírálja azokat a mítoszokat, amelyek a köztudatban a szocializmusról

³² Uo. 83. l.

³³ Uo. 82. l.

³⁴ Uo. 86. l.

elterjedtek, s rontják a szocialista mozgalom hitelét, mint a „szocializmus = mítosz”-féle elképzelés, vagy a tömegek mítosza, az ún. entellektüelek vezető szerepének mítosza a szocialista mozgalomban, stb. Ezekre még később ki fogunk térni. A Gramsci-féle aktivitás-felfogás ekkor még kétségkívül egyoldalú, hiszen a morálisan megformált és a szocialista pártba tömörült munkások, diákok, fiatalok cselekvése, amelynek a közvetlen és gyors társadalom-átalakítás nem célja, ez az aktivitás *csupán morális feltétele* a jövő társadalom létrehozásának.

A kulturista kérdésfelvetésen ekkor még Gramsci nem jutott túl, s ezt az is bizonyítja, hogy az erőszakot megtestesítő *jakobinizmust* ekkor még elutasítja.³⁵ Sőt még ez után is az orosz forradalmat azért fogadta igen pozitívan, mert a gyér információkból arra következtetett, hogy az erkölcsi ideált valósította meg, s teljességgel antijakobinus volt: olyan mozgalom, amelyben a nép kollektív akarata érvényesült, mint átgondolt morális cselekedet.³⁶

A Gramsci-féle aktivitás tehát — mint ami megfelel a „szellemi és erkölcsi reform” széles körben elterjedt követelményének — elsősorban tudatos cselekvés, s mint ilyen előfeltétele az új állam létrehozásának. Ezen túl azonban Gramsci még azt is fejtegeti, hogy csupán e szükséges aktivitás segítségével vagyunk képesek a cél előrelátására, amely nem lenne más, mint a szocializmus. Az aktivitás tehát nem csupán előfeltétele, hanem célja is a szocialista mozgalomnak. Az aktivitással összefüggő kollektív akarat célja az erkölcsi elv vagy ideál. Igaz, hogy ez az erkölcsi ideál (amely a II. Internacionálé több képviselőjénél is meglevő momentum) a szocializmus, s ezért ez nem lehet eszmény — ahogy arra Marx és Engels *A német ideológiában* felhívják a figyelmet, — ennek ellenére van itt egy mozzanat, amely lényeges Gramsci szellemi fejlődését illetően. Ez pedig nem más, mint az a reális követelmény, amit az utópikus felfogások ellenében hangsúlyoz, hogy azok azért maradtak terméketlenek, mert *tényeket* próbáltak előrelátni, nem pedig valamilyen erkölcsi *elvet*, amelyet már most előkészít a kollektív akaraton nyugvó aktivitás. A szocializmus mint az emberek közös tevékenységeként előállított erkölcsi elv olyan felfogása Gramscinak, amely számos — néha lényeges — módosításon keresztül megy, de végeredményben az etikai mozzanat a társadalom többségének cselekvésével összefüggésben konstans problémája marad gondolkodásának.

E fiatalkori felfogására jellemző az alábbi idézet: „Elkötelezett vagyok, élek, érzem, szervezetem férfias tudatában már lüktet a jövő társadalom aktivitása, amit én is építek. És benne a társadalom láncai nemcsak egyesekre nehezedik, benne minden, ami történik nem a véletlennek köszönhető, a fatalitásnak, hanem az állampolgárok tudatos munkája.”³⁷

Az erkölcsi alapokon nyugvó aktivitás — amely egyrészt a jövő társadalom morális előkészítése, másrészt a cél, a szocializmus mint erkölcsi ideál előrelátásának alapja — óhatatlanul felveti azt a kérdést: milyennek is képzei Gramsci a jövő szocialista társadalmát?

2.3. Az ifjú Gramsci társadalomfelfogásában már ekkor érvényesülnek azok a vonások, amelyek később is jellemezni fogják általános társadalom- és történelemfelfogását. Munkásságának már e korai időszakában is igyekszik érvényesíteni a társadalom vizsgálatakor az osztályszempontokat, s nagy szerepet szán az osztályharcnak az új társadalom megteremtésében. Ezen túl és ezzel összefüggésben arra törek-

³⁵ Erről ír alapvető jelentőségű cikkében Hugues Portelli: *Jacobinisme et antijacobinisme de Gramsci*. In: *dialectiques*, 1974. 4—5. sz. [Gramsci-különszám.] 28—43. l.

³⁶ A. Gramsci: *Note sulla rivoluzione russa* c. írása. In: *Scritti giovanili*. 105—108. l.

³⁷ Uo. 80. l.

szik, hogy korának történelmi elemzésével *historizálja* felfogását, s figyelembe vegye azokat a sajátosságokat, amelyek az olasz társadalom politikai, gazdasági és ideológiai szféráit jellemzik.

Ezeknek a szempontoknak az érvényesítése különösen szembeötlő a különböző típusú államok elemzésénél és az Olaszországban megteremtendő új állam sajátosságainak vizsgálatánál. Gramsci itt egyrészt az olasz liberalisták állameszményét, az angol államot veszi szemügyre, másrészt pedig a nacionalisták által preferált germán államot, az ún. ész államát. Anélkül, hogy részletesebben kitérnénk Gramsci gondolatmenetére, amely során az angol és germán állam sajátosságait kíséri nyomon megjegyezzük, hogy Gramsci ezeket a formákat teljességgel elutasítja. Ebben az elutasításban pedig két fő tényező játszik szerepet. Egyrészt tisztán látja, hogy tulajdonképpen egyik sem felel meg az olasz proletariátus érdekeinek, hiszen mindkettő a proletariátus „saját érdekeinek, saját személyiségének, saját harcosságának a feláldozását” követelné meg, ami ellentétes a morálon alapuló aktivitás fentebb kifejtett Gramsci-féle felfogásával. Másrészt azért sem felel meg az angol és a germán állam Gramscinak, mert azok teljességgel idegenek az olasz társadalom azon öröklött sajátosságaitól, azoktól a készen talált feltételektől, amelyekre pedig fel kell majd építeni Olaszországban a jövő társadalmát. Ezt mondja: „A liberálisok és a nacionalisták felváltva mondogatják, hogy azt szeretnék: Itáliában valami olyan állam jöjjön létre, mint az angol vagy a germán állam. A szocializmus elleni polémiajukat át-meg átszövi az Itáliában létrehozandó etikai állam utáni vágyakozásuk. De Itáliában teljesen hiányzott az események azon periódusa, amely létrehozta a jelenlegi Németországot és Angliát. De ha az olasz liberálisok és nacionalisták érvelését végsőkéig fokozzuk, jelenleg ezt a formulát kapjuk: *áldozat a proletariátus részéről.*”³⁸ Gramsci tehát éppen az osztályszempontok érvényesítése és a konkrét történelmi szituáció következtében valóban új rendet akar létrehozni, amelynek megteremtése csak az akarattól függ: attól, hogy az öntudatosult és megfelelő erkölcsi talajon álló proletárok cselekedeteikkel olyan kollektív akaratot hoznak létre, amely az új rend alapja lehet. Az viszont lehetetlen az ifjú Gramsci szerint, hogy a proletárok, a diákok — a forradalom szubjektumai — lemondjanak az aktivitásról.

A jövő társadalom megteremtésének azonban nem lehet az a célja, hogy a régi rendet egyszerűen új renddel helyettesítse, azaz hogy csak a cselekvésben merüljön ki: teljesen más — a burzsoáziától teljesen elütő — társadalmi struktúra létrehozatala a feladat, amelyben az állampolgároknak, az öntudatosult és új erkölcsi energiával rendelkező szubjektív erőknak igen nagy a szerepe. Az ifjú Gramsci tehát úgy fordul vissza Kanthoz, hogy annak polgári jellegét elutasítja, a proletariátus osztályharcának megfelelően átalakítja, s ezt — a többi kantizálótól eltérően — éppen a forradalmi gyakorlathoz való közelítése következtében a cselekvéssel, az aktivitással köti össze. Így egy önmagában vett „rendhez” jutunk el, amit Gramsci a következőképpen jellemez: „A szocialistáknak rendet renddel kell helyettesíteniük. Önmagába vett rendet kell megteremteniük. Az a jogi elv, amit meg akarnak teremteni: *minden állampolgár saját emberi személyisége teljes megvalósításának a lehetősége.* Ezen elv konkretizálódásával eleśnek az összes eddig felállított kiváltságok. A szabadság maximumához a kényszerítés minimumával jut el. Azt akarja, hogy az életnek és a juttatásoknak a szabályozója a képesség és a produktivitás legyen, minden hagyományos sémán túl. Hogy a gazdaság ne legyen a szolgaság eszköze, hanem mivel személytelenül

³⁸ Uo. 77. l.

mindenkié, adja meg az összes lehetséges jó megszerzésének minden eszközét.”³⁹ Ami a jövő társadalmá e rövid és elvszerű jellemzésében filozófiai értelemben fontos, az a *szubjektivitás* kiemelt szerepének hangsúlyozása a történelem alakításában: ezen elveknek a megvalósítása ugyanis a fiatal Gramsci szerint csupán azon múlik, vajon akarja-e *mindenki* saját személyiségének érvényrejuttatását. Gramsci ezt viszont erkölcsi kötelességként és normaként fogalmazta meg az előzőekben, s így a jövő társadalom megvalósulásának különösebb akadálya nincs, sőt még azt is hozzáteszi, hogy „Hisszük, hogy ez a rend Itáliában az összes többi ország előtt fog megvalósulni.”⁴⁰

Ennek az új rendnek tehát mindenekelőtt lehetővé kell tennie az emberi személyiség sokoldalú — elsősorban morális és cselekvési — fejlődését és megvalósulását. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozza Gramsci, hogy a szabadság maximumát kell elérni, mégpedig a kényszerítés minimumával, amely felfogása a Sorel-féle elmélettel teljességgel ellentétben mutatja az *erőszak* alkalmazásának *elutasítását*. Ebben az időben ez felfogásának lényegéhez tartozik, s csak később módosul, bár e dichotómia lényegében véve megőrződik koncepciójában.⁴¹ A jövő társadalom Gramsci által adott lényegéről azonban elmondható, hogy az meglehetősen absztrakt felfogás, s bár ez az elméleti problematika már közelít a gyakorlathoz — főleg ami a jövő társadalomhoz való eljutás elveit: a moralitás és az aktivitást illeti, — de egészében véve ekkor még nem találja meg az elmélet és a gyakorlat közötti adekvát kapcsolatot. Erre később a *Börtönfüzetek*ben maga is utal, amikor ez időszakra jellemző felfogásáról azt mondja: „Ebben az időben az elmélet és a gyakorlat, a filozófia és a politika egységének fogalma nem volt világos nálam, és tendenciájában inkább Croce-követő voltam.”⁴² Gramscinak ez a nagyon fontos megállapítása valóban érvényes a *Jövő társadalomban* megjelent cikkeinek beállítottóságára. E hiányosságnak az lehet a magyarázata, hogy Gramsci kidolgozza ugyan a szubjektivitás mozzanatát és szerepét a társadalomban és a történelem formálásában — tegyük hozzá, hogy ebben Crocén kívül nagy segítségére volt még Gentile, és az, hogy Gramsci az eredeti gondolkodásra való kezdeti törekvéseitől befolyásoltatván ezeket a koncepciókat a *szocialista mozgalmon belül* igyekszik felvetni és megoldani —, de ekkor még nem látja tisztán egyrészt a forradalmi praxis kérdését, hiszen még az orosz forradalom előtt vagyunk, másrészt, hogy a konkrét társadalmi, gazdasági viszonyok milyen sajátosságokkal rendelkeznek Olaszországban. A későbbiek során azonban éppen ebből az alapállásból kiindulva bizonyos fordulópontokon keresztülhaladva — ötvözi majd a szubjektivitást a forradalmi cselekvés és a teljes historicizmus mozzanataival, ami a szocialista társadalom, az állam és a forradalom teljesen új — a lenini felfogáshoz közelálló — elméleti és gyakorlati megközelítést teszi lehetővé.

E korai írásainak fentebb említett fogyatékoságát csak némiképp enyhíti az, hogy az 1917-es cikkekben Gramsci már nem csupán saját énünk *megismeréséről*, és *megszervezéséről*, ír, mint a szocializmus és kultúra kérdéseit tárgyaló 1916-os cikkében, hanem már az emberi személyiség *megvalósításáról* beszél, a morális talajon álló cselekvés mozzanatával már kimozdult a kultúrista állásponttról, és célul tűzi ki — például Lukácssal szemben — a politika és a kultúra összekapcsolását, ami mindenképpen pozitív kiindulópontul szolgál a továbbiak szempontjából.

³⁹ Uo. 78. l.

⁴⁰ Uo. 78. l.

⁴¹ A *Börtönfüzetek* államfelfogásáról írva ezt emeli ki Ch. Buci-Glucksmann is. Gramsci az államot tágabb értelemben véve a diktatúra és a hegemonia egységének tartotta.

⁴² A. Gramsci: *Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce*. Roma, 1971, Riuniti. 236. l.

2.3.1. Az ifjú Gramsci azonban mindenképpen keveset írt arról, hogy milyennek is képzelet a jövő társadalmát, s ezért a szocializmushoz vezető utat is sajátosan igyekszik kijelölni. Ennek az lehet az oka, hogy Gramsci inkább azt tudja, hogy milyennek nem szabad lennie a jövő társadalmának, mint azt, hogy milyen is legyen valójában. Mint már utaltunk rá, Gramsci általában vitában fejtette ki koncepcióját, polemizált azokkal a nézetekkel, irányzatokkal, amelyeket tévesnek tartott. Ez a polémia mindenesetre segít megérteni Gramsci jövő társadalomról szóló elképzeléseit s így történelemfelfogását is. Írásainak ez a része tehát kiegészíti az eddig elmondottakat, és értékes támpontul szolgál Gramsci kései, immáron érett marxista elméletének és gyakorlatának átgondolására.

2.3.1.1. Gramsci elméleti vonatkozásban legfontosabb polémiaját a történelem, a társadalom haladásának *mechanikus* koncepciói ellen vívta. A mechanikus szemlélet — amely akkor a II. Internacionálé teoretikusai körében népszerű volt — a jövő társadalom bekövetkezését az embertől független, főleg gazdasági erők és tényezők szükségszerű közreműködésétől várta, s így egyben ez a felfogás *ökonomista* is volt. Gramsci viszont éppen ezzel szemben hangsúlyozza az indifferens magatartással együttjáró passzivitásnak aktivitással való szükségszerű felváltását, s azt, hogy ez szükségképpen helytállást — mégpedig morális síkú történelmi felelősséget — követel meg a történelem formálóitól, magától az embertől. Az emberek közös akaratától egyébként is sok függ a történelemben, hiszen — ahogy Gramsci maga megfogalmazza történelemfelfogásának lényegét: „A történelemben semmi abszolút, semmi *merev sincs*.”⁴³

Hogyan is érti ezt Gramsci? Semmi esetre sem relativisztikus értelemben. Jól tudja ugyanis, hogy a történelemben törvények uralkodnak, és szabályozzák az egész társadalom életét. Ezt úgy fejezi ki, hogy a történelemnek „belső logikája” van. Itt csupán csak arra hívja fel a figyelmet, hogy a társadalom törvényei nem abszolút értelemben befolyásolják az embert, mivel annak akarata — kollektív szándéka — módosíthat és módosít is az aktivitás segítségével a társadalom menetén. Gramsci éppen a mechanikus felfogásokkal való polémiajában — ami L. Paggi véleménye szerint vörös fonalként húzódik végig munkásságán⁴⁴ — hangsúlyozza a szubjektum szerepének kiemelkedő jelentőségét a társadalom formálásában. Ez a korai felfogása komoly analógiákat mutat — akkor már a marxizmus *alkotó* elsajátításának birtokában — a *Börtönfüzetek* Bucharinnal szembeni álláspontjával.

2.3.1.2. Tulajdonképpen a mechanikus és ökonomista felfogásokkal való polémiajával függ össze a pozitivizmussal szembeni fellépése, amelynek a politika síkján a *reformista* felfogás bírálata felel meg. Amikor azokat a téves elképzeléseket bírálja, amelyek szerint a szocializmus a tömegek számára készült mítosz lenne, kétségbe vonja azok tudományos értékét és ezt írja: „De ez a felfogás nem volt tudományos, hanem csak mechanikus, siváran mechanikus. Ennek színtelen emléke maradt meg az elméleti reformizmusban Claudio Trevesnél, a pozitivistá fatalizmus e játékszerénél, aki szerint a meghatározó tényezők az embertől és akaratától elvont, érthetetlen és abszurd társadalmi energiák: egyfajta sivár miszticizmus ez, az égető vágyakozás fellobbanásai nélkül.”⁴⁵ Gramsci tehát a társadalom mozgását, változását nem tudja elképzelni az ember és a kollektív akarat közbenjárása nélkül, mert véleménye az, hogy a szocialista társadalom nem tények halmozódásából, hanem a tudatosult ál-

⁴³ A. Gramsci: *Scritti giovanili*. Id. kiad. 74. l. (kiemelés tőlem: Sz. T.)

⁴⁴ Lásd: L. Paggi: *La teoria generale del marxismo in Gramsci*. In *Storia del marxismo contemporaneo*. Annali Feltrinelli, 1973. Milano, 1974, Feltrinelli, 1366. l.

⁴⁵ A. Gramsci: *Scritti giovanili*. Id. kiad. 84—85. l.

lampolgárok alkotó hozzájárulása révén valósítható meg. Ezért támadja a pozitívizmust, annak olaszországi fő képviselőjét, a szocialista Trevest, valamint az ezzel összefüggő *naturalista* elképzeléseket, hiszen azok is a társadalom embertől való elválasztottságát hangsúlyozzák. A naturalisták az eseményeket úgy értelmezik, mintha azok valamiféle természeti szükségyszerűség folytán következtek volna be. Számukra a történelemben a természettörvények érvényesülése mutatható ki. Gramsci azon a véleményen van, hogy ez kapcsolódik az indifferens társadalmi magatartás következtében előállított passzivitáshoz. Ezek számára — írja — „úgy látszik, mintha a történelem nem lenne más, mint valami óriási természeti jelenség, erupció, földrengés, amelynek mindenki áldozatul esik, aki akarta és aki nem, aki tudta és aki nem, aki aktív volt és aki közönyös volt.”⁴⁶ Ezek kiiktatják a történelemből az emberi aktivitást, „s az élet ezeknek olyan, mint egy lavina, amit messziről szemlélnek, feltartóztatlan esésében. Megállíthatom-e én? — kérdezi a *homunculus*: nem, tehát nem követi az akaratot.”⁴⁷ Gramsci szerint azonban ezek a kísérletek, amelyek a szubjektivitás mozzanatát igyekeznek kiiktatni a történelem menete formálásából, nem fogadhatók el, hiszen a társadalom megváltoztatásának objektív feltételei megvannak, s mostmár csak a szubjektív mozzanat hiányzik a jövő társadalmának létrehozásához. Ezt az időszakot az ún. *interiorizálódási folyamat* jellemzi, azaz — Gramsci szerint —: „A történelem tényezője kívülről belülré került: az expanziós időszakot mindig intensifikálódási periódus követ. A természeti törvények, az ál-tudósoknak a dolgok fatális menetéről vallott nézetei helyére az ember kitartó akarata került.”⁴⁸ A naturalista felfogások elleni érvelése igen tanulságos és döntő jelentőségű Gramsci elméleti munkásságának egészét figyelembe véve, éppúgy, mint a pozitívizmus és az ezzel összekapcsolódó reformizmus elleni polémiája, amire — Croce nyomán — már egy évvel korábban, a kultúrával kapcsolatban kitért és ami későbbi munkássága során is fel-felbukkan.

2.3.1.3. A mechanikus, a pozitivista illetve naturalista történetfelfogások elutasításához szorosan kapcsolódik mindenféle *szcientisztikus* elképzelés bírálata, ami Gramscinál szinte a kezdetektől jellemző. A „rég” szocialistákkal szemben Tasca, Bordiga és különösen Gramsci hangsúlyozzák, hogy a szocializmusnak nem *tudományosnak* kell lennie, ahogyan azt a II. Internacionálé köré gyűlt teoretikusok elképzelték. Az volt ugyanis a felfogásuk, hogy a Marx és Engels *betűi szerinti* társadalmat kell létrehozni, amely felfogás így eltorzítja a marxi felfogás szellemét. Így csupán könyvívíz, tehát nem élő felfogások születhetnek — ami Gramsci alapvető beállítottságával szembeni koncepció. Ez a fajta érvelése vezet majd oda, hogy nem sokkal a *Jövő társadalom*ban megjelent cikkei után megírja *Forradalom a „Tőke” ellen* című cikkét, amely ugyanezt az inspirációt mutatja. Így azt mondhatjuk, hogy a szcientizmus elleni fellépése fontos eleme marad elméletének.

2.3.1.4. Gramsci — mint ahogyan arra már röviden utaltunk is — nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy felfogását elhatárolja az *utópikus* társadalomkonceptióktól. Világosan látja, hogy „az utópiával rendet akartak tenni a jövőben, ami így jól koordinált, kicsiszolt és a sötétbe való ugrás érzését elvonná... Ezek a konstrukciók megalapozatlanok voltak mert nagyon analitikusak, mert tények végtelenségén nyugosznak és nem egy egységes erkölcsi elven.”⁴⁹ Ezzel tulajdonképpen visszaér-

⁴⁶ Uo. 79. l.

⁴⁷ Uo. 85. l.

⁴⁸ Uo. 85. l.

⁴⁹ Uo. 73. l.

keztünk a morál Gramsci-féle kiemelt kezeléséhez: a jövő társadalom előrelátásához nem a tények előrelátása szükséges, hanem az erkölcsi elvek tisztázása.

2.3.2. Az ifjú Gramsci történelem- és társadalomfelfogásáról összefoglalóan elmondható, hogy az a II. Internacionálé általánosan elfogadott elméletével ellentétes, s azokkal való harcban született. Így véleményünk szerint elfogadható *L. Althussernek* az e korszakban született, Gramsci írásokat értékelő megjegyzése, amely szerint „Akkor ez heves tiltakozást jelentett a II. Internacionálé mechanizmusa és opportunizmusa ellen. Közvetlenül az *emberek* tudatára és akaratára appellált, hogy elutasítsák a háborút, megdöntsék a kapitalizmust és végrehajtsák a forradalmat. Elutasított habozás nélkül mindent, ami akár *magában az elméletben is* elodázhatta vagy elfojthatta a forradalomba vetett valóságos emberek történelmi felelősségérzetéhez intézett sürgető felszólítást.”⁵⁰ Az összes többi, ebből levont következtetése viszont kimondottan annak a *szcientizmusnak* a nyomait viseli magán, amit maga Gramsci már régen elutasított, s amelynek központi eleme nélkülözi a Gramsci-féle felfogás leglényegesebb elemének — a történelmet átformáló cselekvésnek — a megértését.⁵¹

Althusser mereven szétválasztja Gramsci e fiatalkori felfogásában a politikai és az elméleti elemeket, s ezzel a nyilvánvalóan téves operációval jut el az előbb idézett felfogásának tulajdonképpeni tagadásához: „E humanista és historicista materializmus — mondja —, nem politika szándékait és hangsúlyát, de *elméleti problematikáját* tekintve visszakanyarodik a II. Internacionálé ökonomista és mechanicista felfogásának elméleti alapelveihez.”⁵² Ez az, ami nem helytálló kijelentés, hiszen — mint ahogy utaltunk rá — Gramsci egész életében, így fiatalkorában is harcolt ezek ellen, sőt, az általunk vizsgált időszak írásainak egyik hibája az, hogy a konkrét helyzetet még nem veszi mindig figyelembe. Ezzel szemben az, ami Gramsci felfogását *időlegesen* még a II. Internacionáléhoz kapcsolja, nem más, mint az erkölcsi problematika, annak is sajátos kezelése. Azért hangsúlyozzuk Gramsci *ellentmondásos elszakadását* a II. Internacionálétól, hogy alátámasszuk azt a felfogásunkat, hogy Gramsci kezdetben igenis az Internacionálén belül fejlődött, s csak idővel jutott el annak tagadásáig, hogy aztán kiemelkedő szerepet játszik a Kominternben. Addig azonban felfogása még lényeges változásokon megy át, s az 1917-es absztrakt, sok esetben még crocei történet szemléletéről, amit a jövő társadalom elemzése mutat pregnánsan, csak lassan — éppen az Internacionálétól való fokozatos elszakadásával — jut el egy lényegesen konkrétabb mostmár a gazdasági, ideológiai helyzet reálisabb figyelembevételével kidolgozott, a marxi, lenini elméletet alkotóan továbbfejlesztő koncepcióig.

Althusser felfogása világosan mutatja azokat a hibákat, amelyek az olyan kutatómunka során keletkeznek, amelyek nem veszik figyelembe, hogy bármely gondolkodó, így Gramsci elmélete is, a gyakorlattal összefüggésben állandóan változik, miközben bizonyos problematika azonos benne. Gramscinál ilyen az ökonomizmus, a mechanikus, pozitivist, szcientista tendenciák elleni polemiája: a Bucharinnal szembeni későbbi vitája ebből a szempontból igen tanulságos. Althussernek azonban — véleményünk szerint — éppen ezért nem sikerült a gramsci-i történetfelfogást teljes egészében átlátnia, mert az általunk vizsgált időszakot teszi Gramsci felfogása központi időszakának, ami természetesen *tévedés*. Itt még ugyanis csak egy alakuló kon-

⁵⁰ L. Althusser: *Marx — az elmélet forradalma*. [Bp.], 1968, Kossuth. 201. l.

⁵¹ Erre már több olasz marxista is felhívta a figyelmet, Althusserrel vitázva. Lásd: N. Badaloni: *Il compito del filosofo*. Rinascita, 1968. 11. sz. 24—25. l., vagy Gruppi: *Althusser, ideologia e apparati ideologici di Stato*. Critica marxista, 1971. 1. sz. 148—151. l.

⁵² L. Althusser: id. mű. 199. l.

cepció kezdetén vagyunk, amely még az elmélet és a gyakorlat közötti kapcsolatot nem minden vonatkozásban értelmezi helyesen, s így csak a probléma fejlődésében való vizsgálata vezethet torzításmentes magyarázathoz.

3. Végül még egyszer szeretnénk hangsúlyozni: a fiatal Gramscinak a *Jövő társadalom*ban megjelent írásai erkölcsről, aktivitásról és történelemről valójában egyik fordulópontja a gramsci-i gondolkodásnak, hiszen ezek a cikkek alkotját elméleti rendszerének egyik legelső összefoglalását, szintetizálását. A kulturista kérdésfelvetésen belül pedig jelzik és előrevetítik azt az igazi fordulatot, amely munkásságában majd az *Ordine Nuovo* periódusában zajlik le, s amely a politika dimenziójának felfedezésével párhuzamosan a forradalmi praxis jelentőségének felismerésében áll. Ezekben a cikkeiben tesz ugyanis először kísérletet arra, hogy a szubjektum szintjét — amely a kulturális szférából származó öntudatosodás elemén túl, azzal összefüggésben az erkölcsi helytállás, s az ezzel összefüggő aktivitás mozzanatát foglalja magában —, összekösse a szubjektum aktivitásának objektív szintjével, a társadalommal, s ezek segítségével igyekszik kialakítani ember- és történelemfelfogását. Ez azonban még távolról sem teljes és nem mindenben marxista koncepció, bár annak elemeit kétségkívül magán hordja. Ezért téves az ekkor született felfogását úgy idézni, mintha már materialista lenne, vagy mintha teljesen idealista lenne. Mindenképpen a differenciálás elvét kell itt figyelembe venni — mint ahogyan aztán született írásait illetően is —, mert sok olyan elem található benne, amelyen később még változtat Gramsci. A kultúra, az erkölcs, az aktivitás és történelem figyelembevételének proporciója az egész koncepciót tekintve még lényeges módosuláson megy keresztül későbbi írásaiban. Az, ami már ekkor is jellemző, és az is marad mindvégig munkásságában, nem más, mint az *emberproblematika kiemelt kezelése*.⁵³ Itt ez csak úgy merül fel, mint osztályok érdekei által befolyásolt kollektív egyének megszervezése, s a társadalomnak az erkölcsi helytálláson nyugvó cselekvés, aktivitás általi befolyásolása és megváltoztatása.

Az ifjú Gramsci ezzel tulajdonképpen csatlakozott ahhoz a filozófiai hagyományhoz, amit egyrészt olvasmányai során, másrészt a torinói egyetemen magába szívott. Az olasz filozófiának ugyanis szinte a kezdettől fogva van bizonyos antropológiai beállítottsága, amire a kiváló olasz filozófiatörténész, E. Garin több könyvében is utal, s amikor a XX. század eleji olasz gondolkodást elemzi, azt mondja: „Valójában a praxis problémája, vagyis az *emberi cselekvés problémája a történelemben*, a racionális megismeréssel való viszonyában a század első évtizedei olasz filozófiai kultúrájának nagy kérdése volt: *Labriola, és Croce után Gramscie is*”⁵⁴. A gramscii tematikát tehát ez nagymértékben befolyásolja, nem is beszélve a nápolyi neohégeliánus iskola antropológia-centrikusságáról.

Szólnunk kell még arról, hogy az ifjú Gramsci által kezdeményezett folyóirat, a *La città futura* tulajdonképpen nem járt sikerrel, s az első számot nem követték továbbiak. Ennek a nem kedvező társadalmi légkörön kívül az lehet az oka, hogy Gramsci itt kifejtett koncepciója jól illeszkedett tulajdonképpen a szocialista mozgalom főbb vonulataihoz, de azokat talán túlságosan is *elvontan* fogalmazza meg. Főleg akkor szembetűnő ez, ha tudjuk: szándéka szerint az újságnak a proletariátus kulturális és tudati továbbfejlesztését kellett volna szolgálnia. Gramscinak azonban ez az első ilyen természetű nagyobb vállalkozása, amelyet — ennek a kudarcnak ellenére —

⁵³ N. Badaloni ezt a termelőerők szubjektív oldalának primátusaként értelmezi könyvében. Lásd: N. Badaloni: *Il marxismo di Gramsci*. (Roma, 1975, Riuniti.)

⁵⁴ E. Garin: *Storia della filosofia italiana*. Torino, 1966, Einaudi. 1279. I. — Lásd még: E. Garin: *Cronache di filosofia italiana*. I—II. köt. Laterza, 1966.

újabbak követnek. Ezek közül kiemelkedik a *Club di vita morale* (Az erkölcsi élet klubja), amely kb. egy évvel a *Jövő társadalom* megjelenése után bizonyos népszerűségre tesz szert. Ebben talán az is közrejátszott, hogy Gramsci levonta az 1917-es cikkei sikertelenségének tanulságait. Legalábbis erre enged következtetni, az a levele amit Giuseppe Lombardo-Radicenak írt 1918 márciusában: „Torinóban, úgy hiszszük, nem elég azon erkölcsi elvek és principiumok erkölcsi prédikációja, amelyeket szükségszerűen létre kell hozni a szocialista civilizáció megteremtésekor. Igyekeztünk megszervezni ezt a prédikációt, Olaszországnak új példát mutatni a társulásra. Kévéssel ezelőtt itt született meg az Erkölcsi Élet Klubja. Ezzel azt tervezzük, hogy hozzászoktatjuk a fiatalokat, akik a szocialista politikai és gazdasági mozgalomhoz csatlakoznak, az etikai és társadalmi problémák elfogulatlan felvetéséhez.”⁵⁵ A kultúra megszervezéséről, amely szerves része elméletének, később sem mondott le, de a különféle kulturális szervezetek megalakítására itt nem térhetünk ki.

A jövő társadalom felfogásának sikertelenségét tehát nem a koncepció hiányosságai okozták elsősorban. Nem szabad elfelejteni — s ez döntően befolyásolta nemcsak ezen cikkeinek sorsát, de egész további életét is —, hogy a *La città futura* megjelenése után két hónappal az oroszországi események kötik le a világ figyelmét, s Gramsci erre összpontosítva fejleszti tovább gondolkodását.

⁵⁵ Rinascita, 1964. márc. 7. 32. l.

ACTIVITY AND SOCIALISM IN THE PHILOSOPHY OF YOUNG GRAMSCI

The previously begun detailed studies of Gramsci's early work are being continued in this paper.

Having overcome the culturist conception, young Gramsci's starting point is still of a philosophical nature: he sets out from the subject. This, however, does not mean subjectivism in his case, but a human centered reaction on the problems of society.

In his discussions of the future society (1917) his standpoint is that socialism does not necessarily follow, it is we who should accomplish it. Thus he refuses the views of both reformism and economism which underestimate the history-shaping role of human activity, and accept the indifference and passivity of the masses as facts. In contrast with them, young Gramsci — rightly — emphasizes the importance of activity. This activity is not Sorelian, not Jacobin, not violent, but moral activity, moral responsibility in Croce's sense. The future society is being shaped from underneath, on the part of history's subject; it is spontaneous activity but not spontaneity. Connecting spontaneity and consciousness had at this time already been a basic endeavour for Gramsci. This is just what makes his view more and more realistic, emphasizing the determining character of the historical dimension.

His articles on the future society represent a synthesizing period on his way towards Marxism. He becomes a Marxist only latter, when the dimension of history forms a closer and more coherent unity with the dimension of conscious human activity.

Тибор Сабо

АКТИВНОСТЬ И СОЦИАЛИЗМ В ФИЛОСОФИИ МОЛОДОГО ГРАМШИ

В своей работе автор продолжает начатый им подробный анализ раннего период творчества Грамши.

Оставив позади «культуристическую» концепцию, исходная точка молодого Грамши продолжает носить философский характер: он исходит из субъекта. Однако это нельзя рассматривать как проявление его субъективизма, а как гуманистическое реагирование на проблемы общества.

В его взглядах на общество (1917) он стоит на такой позиции, согласно которой социализм не должен неизбежно осуществиться, а мы сами должны его осуществить. Этим он отвергает позиции реформизма и экономизма, которые недооценивают роль человеческой деятельности в формировании истории и воспринимают равнодушие и пассивность масс как готовый факт. В отличие от этого, молодой Грамши правильно подчёркивает важность действия. Это действие не сорельское, не якобинское, не насильственное, а моральная активность, моральная справедливость Кроче. Таким образом, общество будущего, с точки зрения субъекта истории, формируется снизу, и это формирование является стихийным действием, но не стихийностью. Грамши уже в то время стремился связывать стихийность с сознательностью. Именно это делает его идею всё более реалистической, которая подчёркивает решающий характер исторической димензии.

Статьи Грамши, написанные об обществе будущего, представляют собой один из синтезирующих периодов его пути к марксизму. Он становится марксистом только позже, когда димензия истории и димензия сознательного человеческого действия составляли более тесное единство.

CROCE FELFOGÁSA A MŰALKOTÁS LÉTEZÉSI MÓDJÁRÓL ÉS KATARTIKUS HATÁSÁRÓL*

Croce elvi szinten álló „ars critica”-nak tekintette esztétikai elméletét, hazája és a polgári világ forrongó művészetét szerette volna segítségével letisztult és áttetsző s nem utolsósorban hagyományosabb mondanivalók kifejezésére egyértelműen alkalmas formák kialakítására inspirálni. Ebből következően koncepciójában nagyon fontos helyet kap a *kreativitás*, amit főként az intuíció és a forma kategóriájának alapfogalomként tétele fejez ki. Kreativitást hangsúlyozó felfogása részben a műalkotás *létezésének* és *befogadásának* értelmezésére is kiterjed, és nagyon sajátos megvilágításba helyezi a művészet emberformáló hatását. Ennek a különleges értelmezésnek a lényege az, hogy a mű *keletkezési* és *befogadási* folyamata között nincs lényeges különbség, mert a műalkotás létezése szempontjából fontos mindkét periódusban alapvető fenntartó tényezőként megnyilvánuló *kreáció* és *katarzis* a két szakasz azonosulási irányába hat. Maga Croce így összegezi álláspontja lényegét: „Egy költemény olvasója, azonosulva a költemény szerzőjével, lelkét a költő lélkéhez tágitva és igazítva, a költőhöz hasonlóan saját partikuláris érdekei és érzelmei fölé emelkedik (azok fölé, amelyek az adott helyzetben partikulárisnak); s miként a szerző, ő is hasonló katarzis által tisztul meg, és a szerzőhöz hasonlóan adja át magát a szépség élvezetének.”¹

A lérehozás és a befogadás lényegi azonosságának tételét már az *esztétikai szubjektívítás* értelmezésekor előlegezi Croce, amikor azt hangoztatja, hogy minden ember költő, csupán különböző mértékben az, tehát a közismert szentencia a következő formában találó igazán: „homo nascitur poeta”.² Minden ember képes intuitív módon szemlélni, mindenkiben adva van az egymástól elválaszthatatlan alkotói zsenialitás, illetve a produktumokat minősítő ízlés. Ebből az elgondolásból kiindulva különösebb aggályoktól nem zavartatva juthat el Croce annak kimondásához, hogy a *műalkotás élvezése újraalkotás*, és a műalkotás tulajdonképpeni létezési módja éppen a befogadók általi újraalkotás. A mű létezésének viszonylagos folytonosságát a művész és a műélvező lényegileg azonos intenzitású fantáziaműködése biztosítja: „Az újrafelidézést nem lehet másként elvégezni, mint az adott kifejezés létrehozási folyamatának megismétlésével, és ezt az ízlés határozza meg. De mivel, mint tudjuk, az ízlés és a zsenialitás nem választható el egymástól, vagyis ez nem két aktus, hanem egy a maga érző létrehozásában és létrehozó érzésében, pontosabban a zsenialitás-ízlésre kell visszavezetni, vagy röviden a zsenialitásra, amely, mint ahogyan megalkotta az adott kifejezést, örökké újra is alkotja.”³ Mivel Croce szerint az intuálás nem visszatükröző

Részlet egy nagyobb tanulmányból.

¹ B. Croce: *La poesia*. Bari, 1937⁹, Laterza. 86. l.

² B. Croce: *Estetica*. Bari, 1965¹¹, Laterza. 18. l.

³ B. Croce: *La poesia*. Id. kiad. 65—66. l.

aktus, hanem elsősorban az ízlés által vezérelt kreatív elképzelés, ezért a mások általi és bármikor végrehajtható megismétléséhez szintén elegendő az ízlés, és nem szükséges olyan objektív többlet, mint az alkotó és a befogadó *részben rokon* élményvilága vagy világnézete, illetve éppen a közös élmény, hasonló mentalitás stb. terén fennálló távolságokat áthidaló történetiség-érzéke. Elegendő „az *esztétikai impresszió*: vagyis nem több és nem kevesebb, mint képesség a költészet követésére, a vele való élésre...”⁴ Így a műélvezés nem más, mint az autonóm műalkotás autentikus megszólaltatása, ez pedig a szépség élvezésébe való belefeledkezés, amihez a „docta ignorantia” is elegendő. Crocének a befogadást az esztétikai szubjektivitásból származtató elgondolása az emberi nem viszonylagos egységének hangsúlyozásán alapszik, bár a mélyebb tudományossághoz szükséges konkretizálás hiányzik a nembeliség értelmezéséből.

A műalkotás újra-felidézéséről vallottak a kreativitás ellenére sem teszik túlzóan szubjektivistává Crocét: az alkotás és a műélvezés különbségeinek minimálisra redukálásával — a nembeliség fontosságának kiemelésén túl — éppen a *mű objektivitásának* hangsúlyozására tesz kísérletet; a fenomenalista és kontingentista felfogásoktól igyekszik elhatárolni elméletét, s a műalkotás életét a közönségtől függő tényként, a *társadalom egészének egyik mozzanataként* értelmezni. Ennek megfelelően szerinte a mű sajátos formába öntött érzelem, mint ilyen tartós és kontemplálható, humanizált tartalma alkalmas a befogadásra és a követésre. A klasszicitást biztosító forma kerekteket ad, sőt határt szab az interpretációs lehetőségeknek, elejét veszi a rossz szellemű „meghatározatlanságoknak” és „sugalmazásoknak”. A tartalomnak a formától függő objektivitása így végül mégis *alább szállítja a műélvezés aktivitását* a megalkotás aktivitásánál; a műalkotás létezési módját értelmező teoretikus Croce így, vagyis a klasszikus forma prioritását kiemelve is hangot tud adni a modernizmus terjedése elleni tiltakozásának. Ráadásul érvelése ilyen irányú alakulásával egy kissé még közelebb is kerül annak az igazságnak a felismeréséhez, hogy a műalkotás sokoldalúsága nem jogosítja bármire a műélvezőt.

Azonban a műalkotás önállóságának, magáértvalóságának rossz kiindulópontú védelme során egy másik végletbe sodródik Croce, s már-már a mű érinthetetlenségét, a szó legszorosabb értelmében vett szemlélés egyedüli megengedhetőségét, a *kontempláció* abszolutizálásának jogosultságát mondja ki. Ez legpregnansabban az előadóművészetekkel szembeni fenntartásaiban, illetve az alkotások lefordíthatatlanságáról vallottakban fejeződik ki. „A fordítás lehetetlensége annyi, mint a költészet valósága, a maga teremtésében és újrateremtésében” — írja.⁵ Az átdolgozások sikerességét szintén lehetetlennek tartja. A fordítás és az adaptáció kérdésében ugyanazt az álláspontot vallja Croce, amit a művészeti ágak és műfajok létének el nem ismerésekor, de következetessége miatt csak még nagyobb mértékben szembekerül a művészi szubjektum képességeiről mondottakkal, s így annyira eltér a mű társadalmi (vagyis nem individuális-szubjektív) tényként való értelmezésének eredeti szándékától, hogy teljesen zavarba hozza interpretátorainak jelentős részét is, például Luigi Pareysont, aki nem tud mit kezdeni Croce előadóművészetekre vonatkozó tagadó nézeteivel.⁶ Pedig mindössze az a nagyon pozitív törekvés torzul el itt, amelynek alapján Croce a *modernizmus* egyik szélsőségén kívül az *epigonizmus* másik szélsőségétől is meg szeretné óvni az új művészetet. S természetesen annak is igyekszik gátat vetni, hogy a

⁴ Uo. 71. l.

⁵ Uo. 100. l.

⁶ L. Pareyson: *Il concetto di interpretazione nell' estetica crociana*. In: Rivista di Filosofia, 1953. 3. sz. 279—282. l.

túlzottan nagy önállóságra szert tevő átdolgozások és előadóművészetek végülis megfosszák a nagy klasszikus alkotásokat „az őket koronázó aureolától”.⁷

A műélvezetnek az alkotásához viszonyítottan mégiscsak *redukáltak* feltüntetett aktivitása a műalkotás *tényleges hatásának értelmezésében* hat zavaró módon Croce okfejtéseire. Mivel a „befogadói élmény Utánját” — bármilyen módon térjen is el az arisztotelészi *katarzisz* felfogástól — csak valamiféle nagyfokú megindultságként, felfokozott belső aktivitásként lehet érdemlegesen megközelíteni, lényegében Croce is ezt szem előtt tartva vizsgálja a reprodukáló aktivitást. De mint ahogyan pályája különböző időszakaiban többféle, árnyalataiban egymástól eltérő értelmezést ad a művészet lényegéről, a katarziszról alkotott felfogása is mutat *bizonyos módosulásokat*. Az e szempontból leginkább figyelemre méltó változást — ezt találóan állapítja meg Mario Puppo⁸ — az első világháború tanulságainak némi késéssel érvényesülő feldolgozása hozza magával: ezt megelőzően az individualitáson, utána a humanitáson van a hangsúly, s ennek megfelelően a katarzisz korábban inkább a *művész*, később már egyértelműen *minden művészet által megérintett ember* (művész és műélvező) megtisztuló átalakulása.

A katarzisz Croce által *korábban kidolgozott változatának* az a lényege, hogy mind a műalkotás létrehozása, mind annak élvezése olyan aktivitást követel meg az egyéntől (művésztől és műélvezőtől egyaránt), amely hatását tekintve *eltávolít a külső valóságtól*, az embert az élet nyers konfliktusai fölé emeli, s nem azok elviselésére vagy elkerülésére készíti fel az embert, hanem inkább elfeledtetni igyekszik őket. Croce mimézis értelmezésének problematikussága érezteti hatását a katarzisz ilyen, a klasszikusan hagyományos koncepciótól nagyon eltérő felfogásában. Mivel az élet és a művészet *különbségeinek* kiemelésére törekszik, elsősorban az intuált mű *fiktivitását* hangsúlyozza, illetve másodlagos problémává lesz a műnek az életre való *visszahatása*. A mű élet fölött álló világának törvényei nem érvényesülhetnek az életben, és fordítva: az elképzelt alakoknak csak elképzelt tetteik és érzelmeik vannak, így aztán „természetes, hogy nem okoznak kínlódást és szenvedélyes izgalmat, mint a való élet érzelmei, mert azok az anyag és ezek a forma, az aktivitás; azok valódi és igazi érzelmek, ezek intuíciók és kifejezések”.⁹ Ilyen felfogás szerint a katarzisz valóban csak a *művész* számára nyílik meg, a *műélvező* számára csak annyiban, amennyiben a mű befogadásakor — bár más ütemben és intenzitással — lényegileg ő is azt az utat járja be, mint az alkotó; még az idős, kissé már másként gondolkodó Croce is abban látja a katarzisz modern értelmezését, hogy az „elszakadás a szenvedélyességtől és fölé való emelkedés az aktív költői intuíció segítségével”.¹⁰ A művész katarzisének betetőződése a kifejezés: „Kidolgozva a benyomásokat az ember megszabadul tőlük. Objektívalva őket elszakad tőlük és föléjük emelkedik. A művészet felszabadító és megtisztító funkciója egy másik aspektusa és formája aktív mivoltának.”¹¹ A szenvedélyeket korlátozó alkotás mintegy az „erényes készségek” kiválasztódási folyamatának minősül: „A művész végül megtisztítja saját másik énjét, a sarlatánt, a hazugot, a rosszat azzal, hogy művészen ábrázolja.”¹²

A katarzisznak ez az értelmezése több ponton is problematikus. A legszembetűnőbb hibája az, hogy nem magyarázza meg, hogyan közvetíti a műalkotás a művész és a

⁷ B. Croce: *Discorsi di varia filosofia*. Bari, 1959², Laterza. 2. köt. 77. l.

⁸ M. Puppo: *Il metodo e la critica di Benedetto Croce*. Milano, 1964, Mursia. 13—14. l.

⁹ B. Croce: *Estetica*. Id. kiad. 90. l.

¹⁰ B. Croce: *La poesia*. 201. l.

¹¹ B. Croce: *Estetica*. 24. l.

¹² Uo. 60. l.

műélvező között, mi okozza a műélvezőnek a művészéhez hasonlóan nagyfokú aktivitását és produktivitását. Egyáltalán nem kapcsolja össze Croce két fontos részfelismerését: egyrészt azt, hogy a művészen az élet tényeinek esztétikai szemléletű megközelítése önmagában is, még a *mű létrejöttét megelőzően* katarzist vált ki, egyebek mellett éppen azért művész, mert a műalkotás közvetítő hatása nélkül is képes mélyebb megértésre és átélésre; másrészt arról a felismerésről van szó, hogy a befogadás is aktivitással és feszültséggel jár, csak úgy lehet eljutni a műtől az élményig, ha a befogadó valamit hozzáad a műhöz, sűríti benyomásait, *produkálva reprodukál*.¹³ A két önmagában igaz részmegállapítás egymásra vonatkoztatásának elmaradása végeredményben úgy tünteti fel a műalkotást, mint aminek csak az alkotás szempontjából van jelentősége.

Problematikussá teszi Croce katarzis értelmezését az is, hogy csaknem teljesen figyelmen kívül hagyja az esztétika korábbi, alapvetően helyes, legfeljebb nem eléggé árnyalt megállapításait, amelyek kizárólagos tagadásával nem lehet korszerűbb felfogáshoz eljutni. Pedig már Arisztotelész félreérthetetlen egyértelműséggel rámutatott az élet, a művész és a műélvező műalkotás általi összekapcsoltságára, a katarzis mindháromban való jelenlétére: „Mivel pedig a költőnek a szánalomból és félelemből származó gyönyörűséget kell felidéznie utánzás által, világos, hogy ezt az eseményekbe kell beleköltölnie.”¹⁴ Arisztotelész esztétikájában éppen abból következik a katarzis tragédián túlmutató fontossága, illetve a műélvezőben való szükségszerű bekövetkezése, hogy az alkotás mimétikus jellegéből van levezetve.¹⁵ Lessing — akit minden tekintetben méltatlanul mellőz Croce — éppen a mű megtisztító hatásának értelmezése terén egészíti ki Arisztotelészt azt hangoztatva, hogy az erényes készségek kialakítása nemcsak a negatív érzések visszaszorításából áll, hanem a *pozitív érzelmek kellő felfokozásából*, sőt a *hiányzó pozitívumok kialakításából* is. Arisztotelész egész gondolatvilágát szem előtt tartva így érvel Lessing: „Mivel ugyanis, hogy röviden megmondjuk, ez a megtisztulás sem más, mint a szenvedélyek átalakulása erényes készségekké; minden erénynél azonban — Filozófusunk szerint — innen és túl van egy véglet, amelyek között az középen áll: ezért a tragédiának, ha részvétünket erénnyé akarja változtatni, képesnek kell lennie bennünket a részvét mindkét végétől megtisztítani; ez áll a félelemlre is. A tragikus részvétnek, a részvét tekintetében, nemcsak annak a lelkét kell megtisztítani, aki túl sok részvétet érez, hanem azét is, aki túl keveset érez. A tragikus félelemnek, a félelem tekintetében, nemcsak annak a lelkét kell megtisztítani, aki semmiféle szerencsétlenségtől nem fél, hanem azét is, akit minden szerencsétlenség megfélemlít, még a legtávolabbi, a legvalószínűtlenebb is. Hasonlóképpen kell a tragikus részvétnek, a félelem tekintetében, leküzdenie a túl sokat és a túl keveset; s ugyanúgy a tragikus félelemnek, a részvét tekintetében.”¹⁶ Croce korábbi felfogásának megfelelően ilyen erényes készségek csak a művészen bontakoznak ki.

Croce katarzis koncepciójának első változata tehát főleg a mindennapiságtól való megszabadulás élményének felemelő voltát hangsúlyozza, ezen belül is a *természeti jelleg visszaszorítására tett eredményes kísérlet pozitív hatását*. Mivel Croce ekkor a művészet emberformáló funkciójából csak ennyit vesz észre, szemléletének

¹³ Mérei Ferenc: *Az ízlésélmény elemzése*. In: „Ízlés és kultúra”. (Szerk.: Szerdahelyi István). [Bp.], 1974, Kossuth Kiadó. 420—421. l.

¹⁴ Arisztotelész: *Poétika*. (Ford.: Sarkady János.) [Bp.], 1963, Magyar Helikon. 35. l.

¹⁵ A. F. Loszev: *Isztorija anticsnojesztetiki*. [Tom. IV.] *Arisztotel' i pozdnaja klasszika*. Moszkva, 1975, Iszkussztvo. 193, 439—440. l.

¹⁶ G. E. Lessing: *Hamburgi dramaturgia*. In: G. E. Lessing: „Laokoón. Hamburgi dramaturgia”. (Ford.: Tímár Ilona és Vajda György Mihály.) Bp., 1963, Akadémiai K. 520. l.

horizontja — az általában s így itt is érvényesülő kanti inspirációé mellett — nem terjed túl a XX. század olyan polgári elgondolásainak színvonalán sem, mint a freudizmus vagy az egzisztencializmus. Személy szerint ugyan nincs jó véleménye Freudról, de az alkotás mint közvetlen felszabadulás gondolata mégis a *freudizmushoz* viszi őt közel. Croce szerint „a való élet érzelmi” „kínlódást és szenvedélyes izgalmat” váltanak ki az emberben, míg a műalkotás befogadásakor az átlagember is „a szerzőhöz hasonlóan adja át magát a szépség élvezetének”. Freud, aki a művészetet a fantáziaműködés segítségével emeli a mindennapok kielégítetlensége fölé, ezt írja: „A költői világ nem-valóságosságának azonban a művészi technikára nézve igen fontos következményei vannak, mert sok minden, ami reálisan nem jelentene élvezetet, sok, magában véve tulajdonképpen kínos izgalom, a fantázia játéka révén a költő hallgatósága és nézői számára az öröm forrásává lesz.”¹⁷ Az ilyen jellegű analógiák ellenére is nyilvánvaló, hogy Croce általában véve távol áll a freudizmustól. Crocénél ugyanis a katartikus természetű alkotási folyamat lényegében a nyers érzelmek megrendszabályozása, „szublimálása”, amit ugyan a freudizmus is hirdet, de ilyen mértékű átformálásukat a freudizmus már a személyiség korlátozásának tekinti. Az *egzisztencializmushoz* az teszi hasonlóvá Croce felfogását, hogy ő is elutasítja az élet közvetlenségét; szerinte annak eseményei nem képesek katartikus hatást kiváltani, „csak kínlódást és szenvedélyes izgalmat”. Sartre vélekedik így később, amikor az „undor”-ban (nau-sée) az októli független véletlen létezők, a nyers valóság felkavaró szubjektív tudomásulvételét összegzi fogalmilag.¹⁸ Croce katarzis értelmezésében csak az nyilvánul meg még ekkor, hogy a művészetnek mitől kellene az embert *megszabadítania*.

A katarzis lényegének realisabb felfogása felé akkor teszi meg a döntő lépéseket Croce, amikor kezdi felismerni, hogy az érzelmeket elsősorban nem alantasságuk vagy általában vett természeti nyersségük miatt kell átformálni, hanem mindenekelőtt *társadalmi partikularitásukat* kell a művekben ábrázolható *emberi teljességgel* ellensúlyozni. Croce kései katarzis felfogásának az a lényege, hogy a műalkotás átalakított anyaga a teljes, ideális életet reprezentálja: „az az átalakulás, az a katarzis egyben megszabadulás a gyakorlat egyoldalúságától és partikularitásától, a részleges érzelem integrálódása az érzés teljességében, az individuumé a kozmoszban”.¹⁹ Ez a megfogalmazás elsősorban még mindig az alkotót tartja szem előtt, megtisztulásának útját is főleg a gyakorlattól, a mindennapoktól való eltávolodásában látja, de „az érzés teljességén” keresztül már a nembeliség szempontjaira utal. Carmelo Sgroi úgy véli, hogy Croce katarzis felfogásának legállandóbb és leglényegesebb mozzanata éppen ez a gyakorlat fölé emelő, konfliktusokat feloldó, a szemlélődés nyugalmit biztosító elem.²⁰ Pedig az idős Crocère elsősorban nem ez a jellemző: a fasizmustól elhatárolódó és a modernizmus ellen fellépő Croce a műalkotás kozmikus totalitását a humánnum totalitása által látja megalapozottnak, ami a katarzusra vonatkoztatva úgy fogalmazódik meg, hogy a műalkotás nem megszabadít a negatív emberi indulatoktól, hanem *értéküknek megfelelő helyre* állítja őket egy *humánus követelményrendszer egészén belül*, s mindezt úgy teszi áttekinthetően szemlélhetővé, hogy ez a viszonyítás a *jó követésére indítson*. Így összegzi a harmincas években az esztétikai katarzisiról kialakított felfogását: „Az igazi elmélet az, amely — a művészi katar-

¹⁷ S. Freud: *A költő és a fantáziaműködés*. In: „Művészetpszichológia.” (Szerk.: Halász László.) Bp., 1973, Gondolat K. 124. l.

¹⁸ J. P. Sartre: *Az undor*. (Ford.: Réz Pál.) Bp., 1968, Magvető K. 224—225. l.

¹⁹ B. Croce: *Ultimi saggi*. Bari, 1935, Laterza. 99. l.

²⁰ C. Sgroi: *Benedetto Croce. Svolgimento storico della sua estetica*. Messina, [1947], D'Anna. 276. l.

zis antik fogalmát értelmezve és elményítve — már nem úgy fogja fel az erkölcsöt, mint ami a művészi alkotáshoz hozzákapcsolt, külsődleges vagy anyagként beléelyezett, hanem mint ami magához a művészi alkotási folyamathoz képest belsődleges, és ezért egybeesik a művészi tökéletességgel és a szépséggel. A művészet annál mélyebb lesz erkölcsileg, minél szebb, mert a művészet és a szépség a valóság víziója, fölötté áll minden partikuláris érdeknek és szenvedélynek, azoknak is, amelyek a jó embert — jó cselekedetének részbeni velejárójaként — kemény és türelmetlen cselekvővé teszik, ami minden küzdőre jellemző. Minden szenvedélyt úgy alakít át [a művészet], hogy az az egészen belül szemlélhető, amiből következően mindegyiknek ki van jelölve a saját helye és szerepe, mindegyiknek van fény és árny oldala, megvannak az őt megillető arányai, és mindegyik fölött uralkodik az örök humanitás, ami mintegy az emberiség örök erkölcsi törvénye.”²¹ A szépség révén elért hatást Croce itt sem értelmezi pszichikus megrázkódtatásként; a „félelem és részvét” helyett inkább a platói „kalokagathia” áll előtérben nála, természetesen azokkal a lehetőségekkel, amelyek Rilke felhívását rejtik magukban: „változtasd meg élted!”.

Crocének a katarzis átértelmezésére tett kísérlete tulajdonképpen nem sok eredménnyel járt; inkább csak felismerte az arisztotelészi felfogás továbbfejlesztésének szükségességét, a feladat megoldásáig már nem jutott el. E téren sem emelkedik túl kora polgári gondolkodóinak színvonalán, sőt fejtegetései semmivel nem tartalmazzanak többet Rilke egyetlen szonettjénél. A katarzis fogalma valójában alig foglal magában valami mást ahhoz képest, amit *elméletének egyéb kategóriái is* kifejeznek. A katarzis mint a művész megtisztulása benne van az intuíció és expresszió, illetve az anyag és forma általa adott értelmezésében, sőt a katarzis mint az érzelmek partikularitásának túlhaladása is kevés újat tartalmaz a kozmikus intuícióról és a formák körforgásáról kifejtettek után. Ezen kívül vannak elméletének olyan alapfogalmai (például a szépség), illetve olyan fogalmi hiányosságai (nem ismeri el a visszatükrözést és a realizmust), amelyek következtében szinte nem is lehet új mondanivalója „a befogadói élmény Utánja”-ról. Szerinte a művészet nem tükrözi az életet, hanem több annál, mégpedig szépsége által több, a szépség pedig nem felráz, hanem elsősorban *megnyugtat*, felrázni az élet és a sikertelen művészi kísérlet tud, mindkettő a maga partikularitásból fakadó rűtségével. A rút „causa deficiens”-ével szemben a szép valamiféle „causa efficiens”, és felemelő hatása valóban olyan, mintha a műélvező csak szemlélődne, *mintha csak gyönyörködne a teljes emberségben*, s abból az emberségből közben nem mozdulna meg benne semmi.

A katartikus folyamat pszichikus oldalának pontos képét — Croce kortársai közül — Vigotszkij vázolta fel a következőképpen: „Azt mondhatnánk, hogy az esztétikai reakció alapját a művészet által keltett effektusok képezik, amelyeket teljes valóságukban és teljes erejükben átélünk, amelyek azonban a fantáziának abban a tevékenységében jutnak el kisülésükig, amelyet a művészet észlelése mindannyiszor megkövetel tőlünk. Ezen centrális kisülés folytán az affektus külső motoros oldala rendkívül legátlódik és lefojtódik, s úgy tűnik fel számunkra, hogy csak vélt érzelmeket élünk át. Az érzelemnek és a fantáziának éppen erre az egységére épül minden művészet. Legközvetlenebb sajátossága az, hogy ellentétes irányú affektusokat kiváltva, ellentétes elve folytán legátolja az emóciók motoros kifejeződését, és az ellentétes impulzusok összeütköztetésével megsemmisíti a tartalom affektusát, a forma affektusát, az idegen energia robbanásához, kisüléséhez vezetve. Az affektusoknak ebben az átalakulásában, önelégítésében, a robbanás-reakcióban, amely az ugyanitt kiváltott emócióknak a kisüléséhez vezet, éppen ebben rejlik az esztétikai reakció

²¹ B. Croce: *Conversazioni critiche*. Serie V. Bari, Laterza. 74. l.

katarzisa.”²² A műélvezőben tehát *csak látszólag nem megy végbe* külső aktivitást is igénylő átalakulás, s Croce ezt a *látszatot fogadja el tényként*, figyelmen kívül hagyva azt, hogy a nagyfokú belső aktivitás a későbbiekben külső tevékenységgé is válik, bár néha igen nagy késés és átalakulás után.

Az itt leírt folyamat a *legrejtettebb* formában az olyan műalkotások élvezésekor megy végbe, amelyek domináns esztétikai jegye a szépség. Croce alighanem Schiller — nagyon jól ismert, sőt idézett²³ — véleményét fogadta el hallgatólagosan, aki ezt írta: „Egy valóban szép műalkotásban a tartalom hatása semmi, a formáé pedig minden: mert csakis a forma hat az ember egészére, a tartalom ellenben csak egyes erőkre. A tartalom tehát, bármily fenséges és átfogó is, mindenkor korlátozóan hat a szellemre, és csak a formától várható igazi szabadság.” És a következő: „Van szép művészete a szenvedélynek; de szép szenvedélyes művészet: ellentmondás; mert a szépnak elmaradhatatlan hatása a szenvedélyektől való mentesség.”²⁴ Csakhogy mind Schiller, mind Croce hajlamos úgy felfogni a szépet, mint kizárólagosan a *forma* tulajdonságát, megelégedve itt arról az általuk is nagyon hangsúlyozott elvről, hogy a forma a tartalommal szétválaszthatatlan egységet alkot. A szépség formából eredő voltának gondolatát Herbart csak erősítette Crocénél, aki teljesen figyelmen kívül hagyta végül, hogy a forma *mint a tartalom formája* csak evidensebbé teszi azt a szabadságot, amit az élet kevésbé tisztán foglal magában, s amit a tartalom koncentráltabban tükröz, a koncentrálttság pedig a formálás eredménye; továbbá a műélvező azért érzi magát szabadnak a befogadás során, mert a *formálással evidensebbé tett tartalmat, vagyis magát az életet lényegében akadály nélkül ismerheti meg*. Croce (sőt részben Schiller is) a műalkotás befogadójánál csak a műélvezés szabadságát látja, azt már nem, hogy a műélvező *tükrökép minőségű tartalmat sajátít el a művészi forma közvetítésével*, és a tartalom mögött az élet van, amiben e könnyítés révén *felfokozott örömmel* ismeri fel a műélvező az embert felszabadító erőket. Schillernél jobban látja a szép forma ilyen funkcióját, vagyis evidensé tett gazdag tartalma által elért, örömet ébresztő hatását a romantikus Shelley, aki *A költészet védelmében* ezt írja: „A költészet mindent nagyszerűvé formál; a legszebbnek szépségét felmagasztalja, a legrútabbnak pedig szépséget kölcsönöz; párosítja az ujjongást a borzalommal, a fájdalmat az örömmel, az örökkévalót a változóval; gyengéd igájában egyesülni kényszerülnek a kibékíthetetlen dolgok is. Mindent, amit érint, átváltoztat, s minden tárgy, mely jelenléte sugarába esik, igézetes vonzása által a szellem leheletének megtestesülése lesz.”²⁵ Croce azonban — noha Shelleyt, sőt ezt a tanulmányát igen nagyra értékelte²⁶ — mégis Schillerhez áll közelebb, számára a klasszika kiegyensúlyozottabb, a felzaklatás kisebb lehetőségét magában foglaló, látszólag egyértelműbben felemelő szépség- és művészet-ideálja az elfogadhatóbb. Már nem a katarzisz oka, hanem célja érdekli elsősorban, vagyis az, hogy a katartikus felemelkedés az *ideálhoz* visz közel.

A forma biztosította evidencia — mint azt kellő tudományosággal Lukács kimutatta²⁷ — az esztétikailag sikeres alkotások mindegyikénél éppen az, hogy a kellő forma „világszerűvé” teszi a művet és „meghittnek” tünteti fel a világot, s a világnak ez a végső soron számunkra nem idegen volta tűnik esztétikailag a mű szépségének.

²² L. Sz. Vigotszkij: *Művészetpszichológia*. [Bp.], 1968, Kossuth K. 347—348. l.

²³ B. Croce: *Estetica*. 317—318. l.

²⁴ J. Ch. Fr. Schiller: *Levelek az ember esztétikai neveléséről*. In: Schiller: „Válogatott esztétikai írásai.” (Szerk.: Vajda György Mihály.) [Bp.], 1960, Magyar Helikon. 245—246. l.

²⁵ *A romantika*. (Szerk.: Horváth Károly.) Bp., 1965, Gondolat K. 214. l.

²⁶ B. Croce: *Ultimi saggi*. Id. kiad. 78—79. l.

²⁷ Lukács György: *Az esztétikum sajátossága*. Bp., 1965, Akadémiai K. 1. köt. 745. l.

Croce formalista esztétikája olyan művészetet idealizál (ez a klasszikus), amelyben az arányos, kiegyensúlyozott forma rendkívül elvont tartalommal áll összhangban, korhoz nem kötött humanitás kifejezője, tehát *mint formából elvonatkoztatott tartalom* is statikus, megnyugtató. Az ilyen tartalmi mozzanatoknak nem utolsósorban az élettől való távolság kölcsönöz valamiféle problémafeloldónak tűnő „megszépítő messzeség”-et.

A Croce által feltételezett *műélvezőnek* — ha az általa ideálisnak tekintett klasszikus művészetet követi — valójában csak az a lehetősége van meg, hogy „átadja magát szépség élvezetének”²⁸, de nem tisztulhat meg a művészhöz „hasznó katarzisz által”, legfeljebb *megegyeztet* előzőleg már *más utakon* kiküzdött humanizmusát. Tényleges, aktivizáló és humanizáló katarziszban csak akkor lehet része, ha a művészet nem csupán forma szerint klasszikus, hanem különféleképpen nagy és értékes alkotásait élvezi. Az autonóm művészet esztétikája a katarziszról elmélkedve is az elmélet szférájába igyekszik bezárni a műalkotást; sem „tömegeket” nem képzel mögé, sem olyan intenzív „hehatolást”, hogy a benne foglalt humánus eszme megindulhatna az „anyagi erővé válás” útján. Az elméleti lényegű művészetet itt egy másik elmélet, a „logika”, vagyis a Croce szerinti logikai természetű művészeti kritika teheti csak társadalmi ténnyé.

Nagyon áttételesen, részben célzásokon és elhallgatásokon keresztül, de mégis azt fejezi ki Croce esztétikája, hogy kora művészetét nem tekinti eléggé hatékony társadalomformáló erőnek, hiszen a romantika és a dekadencia a maga partikularitásával csak felizgat, de nem mozgósít, a klasszikus művészet pedig — ha szórványosan van is ilyen — mozgósítás nélkül is teljes emberré tud tenni. A Croce esztétikájának hátterében álló polgári individuum meg akarja változtatni az életét, de önmaga és a társadalom megváltoztatása nélkül.

²⁸ B. Croce: *La poesia*. 86. l.

CROCE'S VIEW ON THE EXISTING WAYS OF THE WORK OF ART AND ON ITS CATHARTIC EFFECT

Two closely related but only roughly outlined and in the special literature hardly analysed problems of Croce's aesthetics are considered, namely the ideal side of the existence of the work of art and the cathartic effect resulting from the reception of the work.

Croce's starting point is that there is no significant difference between creating and receiving the work, for both required the work of phantasy and great activity. On this basis the creation and the reception both similarly result in an intensive catharsis. But yet there is some difference in the view of the young and old Croce in the explanation of catharsis. Young Croce emphasizes that catharsis is a result of creating activity, its essence is the exclusion of the individual's faults; so first of all the artist goes through a catharsis, and the viewer only in so far as he also recreates. Old Croce points out that both the creator and the receiver have the same kind of cathartic experience; catharsis itself is getting over individual particularity and thus is not only a throwing off of negative impulses but a regulation of impulses, putting them on a right place in the totality of a human requirement system.

Croce's statements on the existing and functioning work of art are in accordance with the other points of his conception. The negation of reflection and the demand of a proportional form is completed with asserting that artistic pleasure induces humanization, but without any shock. Here old Croce is near to classicist Schiller, while young Croce is on the ideological level of decadent bourgeois thinkers (Freud, Sartre) when he sees in catharsis only one's getting rid of the rough impulses of life. Such ideas are partly suitable as a basis for Croce in the fight against extreme modernism and decadence, but their scientific level does not exceed the average level of bourgeois aesthetics.

Мартон Капоши

ВЗГЛЯДЫ КРОЧЕ НА СПОСОБЫ СУЩЕСТВОВАНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ИСКУССТВА И ЕГО КАТАРТИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ

В работе рассматриваются две, ещё только схематически разработанные и в специальной литературе ещё не изученные проблемы эстетики Кроче, которые тесно взаимосвязаны друг с другом: идейная сторона существования произведения искусства и катартическое влияние, сопутствующее его восприятию.

Кроче исходит из того, что нет существенной разницы между созданием и восприятием произведения, так как и то и другое требуют фантазии и высокой степени активности. Согласно этому создание и восприятие произведения искусства очень близки друг к другу, и поэтому и то и другое вызывает интенсивный катарзис. В отношении катарзиса всё же имеется разница между взглядами молодого и старого Кроче. Молодой Кроче подчёркивал, что катарзис сопутствует созидательной активности, его сущностью является исключение недостатков личности. Поэтому катарзис переживает в первую очередь художник, а любитель искусства переживает катарзис только в том смысле, что он тоже как бы заново, создаёт произведение. А в более позднем периода своего творчества Кроче подчёркивает что по сути дела создатель и наслаждающийся произведением искусства переживают одинаковое чувство катарзиса, а сам катарзис является возвышением над партикулярностью личности. Как таковое, он не только представляет собой освобождение от отрицательных сильных возбуждений, но и регулирование сильных возбуждений внутри целостной гуманной системы требований. Определения Кроче, связанные с существующими и функционирующими произведениями искусства, соответствуют другим положениями его концепции. Отрицание теории отражения и требование пропорциональных форм завершаются тем, что эстетическое наслаждение гуманизирует, но без всяких потрясений.

В этом отношении — поздний Кроче — близок к классицистскому Шиллеру, тогда как в отношении катарзиса — видя в нём только средство освобождения от грубых сильных возбуждений жизни, — молодой Кроче стоит на идейных позициях буржуазных декадентских мыслителей (Фрейда, Сартра). Эти идеи хотя отчасти и могут послужить идейной основой для Кроче в борьбе против ультрамодернизма и эпитонизма, однако по своему научному уровню они не отличаются от обычного уровня буржуазной эстетики.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Katona Péter</i> : A filozófia konstituáló elveiről	3
<i>Kocsondi András</i> : A tudomány fejlődése és tárgyának változása korunkban	11
<i>Kissné Novák Éva</i> : Adalék a gyermekhez való viszony változásának tanulmányozásához ...	25
<i>Szabó Tibor</i> : Aktivitás és szocializmus az ifjú Garamsci filozófiájában	49
<i>Kaposi Márton</i> : Croce felfogása a műalkotás létezési módjáról és katartikus hatásáról	67

CONTENTS

<i>P. Katona</i> : On the constituent principles of philosophy	3
<i>A. Kocsondi</i> : The development of science and the change of their subject in our age.....	11
<i>E. Novák</i> : Contributions to the research of planned parenthood.....	25
<i>T. Szabó</i> : Activity and socialism in the philosophy of young Gramsci	49
<i>M. Kaposi</i> : Croce's view on the existing ways of the work of art and on its cathartic effect.....	67

СОДЕРЖАНИЕ

<i>П. Катона</i> : О конституирующих принципах философии	3
<i>А. Кочонди</i> : Развитие науки и изменение её предмета в нашей эпохи	11
<i>Е. Новак</i> : Материалы к исследованию планирования семьи	25
<i>Т. Сабо</i> : Активность и социализм в философии молодого Грамши	49
<i>М. Капоси</i> : Взгляды Кроче на способы существования произведения искусства и его катартическое влияние	67

Felelős kiadó: Dr. Horuczi László

Készült: monószedéssel, íves magasnyomással, 6,5 A5 ív terjedelemben,
az MSZ 5601—59 és 5602—55 szabvány szerint.

Példányszám: 500

77-3237 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató